

DOWN TO earth

milieu | mensen | meningen

 milieudefensie
voor veranderaars

Uitgave vereniging Milieudefensie
Friends of the Earth Nederland
jaargang 14 | april 2023

76

Wild en welig

Laat inheemse planten
hun werk doen

GELUKKIG
word je door actie
te voeren

FOSSIELVRIJ
belastingtaker,
activist, onderzoeker

KLIMAATACTIE
voor en door
MBO'ers

“Ik kom tot de conclusie dat er situaties zijn waarbij je ook vanuit je ambt niet stil kunt blijven. Stil blijven in tijden van onrecht vind ik afbreuk doen aan de geloofwaardigheid van de kerk. Ik maak een demonstratiebordje: ‘Terwijl ik preek in de gevangenis, financiert mijn pensioenfonds geweldsdelicten tegen de schepping.’ Ik kies voor de paarse stola, want paars staat voor bezinning en inkeer.”

In: *Rebelleren voor het leven. Een dominee in actie voor klimaatrechtvaardigheid.*

Beeld: Underwater sculptures van Jason deCaires Taylor. De beeldhouwer en milieuactivist heeft 1100 levende beeldhouwwerken in zee en kustgebieden geplaatst. Zo schiept hij nieuwe leefgebieden voor het leven onder water, zoals koraal.

1. Wisse Beets, *freelancer*. 2. Rinske Bijl, *Activist en corrector*. 3. Vincent Bijlo, *columnist*. 4. Michiel Bussink, *Recept*. 5. Carolien Ceton, *hoofdredacteur*. 6. Lawrence Cheuk, *columnist*. 7. Robert Elsing, *fotograaf*. 8. Renske de Greef, *Strip*. 9. Esmee de Gooyer, *redacteur*. 10. Anne Havelaar, *freelancer*. 11. Hidde Jansen, *freelancer*. 12. Wendy Koops, *Media*. 13. Marjan Peters, *art-direction en vormgeving*. 14. Bas van der Schot, *cartoonist*. 15. Thomas van Slobbe, *recensie*. 16. Pépé Smit, *illustrator*. 17. Myrthe Verweij, *Kort*. 18. Hans Wetzels, *freelancer*. 19. Hilde Wijnen, *Consument*. 20. Marije Wilmink, *freelancer*.

Meer mbo'ers 8 in de klimaatbeweging!

Toen Tuur Sinke zich aansloot bij de klimaatbeweging, kwam hij weinig andere mbo'ers tegen. Eerst zette hij een eigen organisatie op: MBO for Climate. En nu probeert hij de beweging van binnenuit te veranderen.

18 "Het toverwoord is verscheidenheid"

Inheemse planten, een belangrijke schakel in ons ecosysteem, worden steeds zeldzamer in Nederland. Vrijwilligers leggen daarom een zadenbank aan. Maar welke plantensoorten zijn nu echt inheems?

24 Uit zijn voegen gegroeid

De Nederlandse landbouwsector moet grondig worden hervormd. In een alomvattend landbouwakkoord moet worden beschreven hoe de overheid, agrarische organisaties, natuur- en milieuorganisaties en deskundigen dat voor zich zien. Worden ze het eens?

14 De helende werking van actievoeren

Filosoof en hoogleraar Kieran Setiya had naast zijn chronische pijn last van een klimaatdepressie, dus ging hij op zoek naar een tegengif. Die vond hij in actievoeren voor het klimaat. "Collectieve actie is een bron van geluk en blijdschap."

23 De Activist Stop fossiele subsidies

In Nederland ontvangt de fossiele industrie meer dan 17 miljard euro aan subsidies en belastingvoordelen. Waanzin, vinden deze drie activisten, want daarmee werkt de overheid haar eigen klimaatdoelstellingen tegen. Jan-Willem van der Weij weigert hier nog langer

aan mee te betalen en is daarom in belastingstaking gegaan. Gijs Voskes blijft met XR net zolang de A12 blokkeren tot er een einde aan komt. En Laurie van der Burg doet bij Oil Change International onderzoek om deze geldstromen in binnen- en buitenland in beeld te brengen.

32 Eerlijk alle voertuigen delen?

Deelmobiliteit zou een grote stap kunnen zijn in het verminderen van de CO₂-uitstoot, vooral als die voertuigen elektrisch zijn. Maar zijn deelauto's, -scooters en -fietsen wel zo milieuvriendelijk? En hoe maken we het toegankelijker?

28 Met de kruiwagen op stap

Vorig jaar toog Henry Mentink in een krui-tocht naar UNESCO in Parijs, om de hele aarde op de werelderfgoedlijst te zetten. Dichter Jan Kleefstra liep met hem mee en beschreef de reis, zijn gedichten werden onlangs gebundeld. Binnenkort gaat Mentink opnieuw op pad, dit keer naar Brussel.

44 "Ik zit hier een stuk lichter"

Even voorstellen: Laan van Staalduinen, sinds oktober co-directeur van Milieudefensie. Ze maakte de overstap van onderzoek naar ngo. "Al die jaren wist ik: de feiten liggen er allang. Maar er gebeurt geen fluit mee. Wat we nu nodig hebben is actie, drukmiddelen."

en verder

- 02 Het citaat: Rozemarijn van 't Einde
- 06 Brieven
- 06 Commentaar: Chocola
- 07 Strip
- 10 Kort
- 11 Schot
- 12 Friends of the Earth International: WALHI, Indonesië
- 35 Lawrence Cheuk: Het is geen illusie
- 38 Recensie: *Melting heart*
- 39 Media: *Tax me if you can*
- 41 Recept: Spinaziebrood met eiersalade
- 42 Consument: Ongegeneerd groenwassen
- 47 Vincent Bijlo belt met Das

Wil je iets kwijt? Schroom niet en schrijf ons. We houden ons het recht voor brieven te selecteren of in te korten. Reageren kan via e-mail: redactie@downtoearthmagazine.nl of per post: Postbus 19199, 1000 GD Amsterdam.

‘Onze’ planeet

Niet zelden wordt gebruik gemaakt van het bezittelijk voornaamwoord ‘onze’ bij het woord ‘planeet’ (of ‘aarde’). Ook Milieudefensie doet dit bijvoorbeeld in de slogan: “Hoe geef jij onze aarde door?” Dat is om even stil bij te staan: ‘onze’ planeet. Hoe komt het dat wij zo over de planeet denken? Het klinkt een beetje alsof wij menen erover te mogen beslissen alsof het hier om een eigendomsrecht gaat. En nog erger, alsof de planeet ophoudt te bestaan als wij er niet meer zouden zijn. Is dit de menselijke arrogantie of gewoon naïviteit? Het is om het even, maar verbazen doet het wel. Immers, ‘onze’ planeet, die overleeft het wel. Of de mensheid het overleeft? Dat valt nog te bezien.

René Hofman-Danjé

Earth for All

Vanaf de oprichting van Milieudefensie zijn de in 2016 overleden liefde van mijn leven Anneke en ik door de Club van Rome gevormd. We starten milieubeschermingsactiviteiten en demonstreerden heel wat af. Inmiddels heeft onze Vereniging Milieudefensie een proces tegen Shell en de staat gewonnen. Maar nog altijd geldt het ‘laissez faire, laissez aller’ van Rutte en consorten. Ik ben behoorlijk pessimistisch geworden over de toekomst. Het was voor mij dan ook een verademing, toen ik in nummer 75 van *Down to Earth* het interview zag met Betty Gebhard: *Earth for All. A Survival Guide for Humanity*. Het boek is “het vervolg op het rapport dat de Club van Rome 50 jaar geleden schreef”. Ik heb direct mijn fiets gepakt om het te gaan kopen. Dat viel niet eens mee. Gelukkig lukte het me om half vijf nog het laatste exemplaar bij The American Book Center te kopen. Wat ‘n opluchting dat er zo’n doorwrocht “report to the Club of Rome” is gekomen! Vandaar mijn aanbeveling om er in het volgende nummer van *Down to Earth* ruim aandacht aan te besteden. Eventueel door de boekenclub van Betty. Dit rapport moet ook in het Nederlands beschikbaar komen. En liefst óók in minder wetenschappelijk vorm. Jammer genoeg kan de liefde van mijn leven, zij was vertaalster, het niet meer doen.

Kees Zaat

Wij zijn normaal!

Wat interessant wat Radjan Hanoeman zegt over zijn veganistische boekenclub (*Down to Earth* 75). Ik lees honderden boeken per jaar, rijp en rot door elkaar. Het is prima dat er in die boeken over eten gesproken wordt, maar het ergert mij dat het altijd dode dieren zijn die worden genoemd op het bord. Vegetariërs zijn vaak saaie bleekneusjes. Ze komen er slecht vanaf. Lezen is mijn vlucht uit de ellende in de wereld om mij heen, maar soms denk ik: ik stop ermee. Gelukkig trof ik de laatste week twee keer een boek waar vegetarisme/veganisme normaal was. Ik vind het initiatief van Radjan fantastisch, hopelijk gaat het schrijvers inspireren. Wij zijn normaal! Tip: Fredrik Backmans *Mijn oma heeft me gestuurd om te zeggen dat het haar spijt*. Deze kleindochter is vegetariër. Geweldig boek.

Miriam Fleuren

Chocola

Zou het de leeftijd zijn? Er was een tijd dat je mailbox leegmaken een overzichtelijk klusje was. Net als ‘s ochtends aan tafel de krant lezen. De laatste tijd vraag ik me geregeld af: in welk universum leven de mensen die mails en persberichten schrijven? En is dat nog dezelfde wereld als de mijne?

Willekeurige zaken waar ik geen chocola van kan maken:
 > Een enthousiast pr-persoon heeft geweldig nieuws voor me. Er is een duurzame revolutie gaande op het gebied van persoonlijke hygiëne, want zij brengen een nieuw product op de markt. Van natuurlijke materialen, recyclebaar: een *wegwerpscheermes*. Dat ik het weet.
 > 0 procent btw op groente en fruit heffen is toch geen goed idee, schrijven onderzoekers. Juridisch ingewikkeld en de gezondheidswinst valt tegen. Heet hangijzer: wanneer is een product gezond? Sinaasappels, maar ook sinaasappelsap met of zonder toevoegingen? Gelukkig zijn er alternatieven, opperen dezelfde onderzoekers. Ongezond voedsel extra belasten, bijvoorbeeld.

> Bouwen in de uiterwaarden: in Arnhem mag het. Na jaren touwtrekken heeft de Raad van State bepaald dat de bouw van 430 woningen door mag gaan. En ja, er is stikstofuitstoot op naastgelegen natuurgebieden, maar dat wordt gecompenseerd. De aanklagers, onder andere Milieudefensie Arnhem (dank, mensen, voor het enorme doorzettingsvermogen!), waarschuwen ook voor de waterveiligheid. Ik geef voor de lol de definitie van het Algemeen Nederlands Woordenboek er even bij. ‘Een uiterwaard is een meestal met gras begroeid stuk land dat ligt naast de zomerbedding van een rivier [...] dat bij hogere waterstand onderstroomt en dient om het rivierbed te verbreden en overstromingen te voorkomen.’ Prima plek om te bouwen, dus. En oh ja, het gebied is aangewezen als broedgebied voor de beschermde kwartelkoning, maar dat maakt niet uit. De graslanden worden namelijk te vaak gemaaid. De kwartelkoning heeft hoog gras om te kunnen nestelen, dus hé, broeden kon ze in de uiterwaarden toch al niet.

> Een VVD-Kamerlid wil dat klimaatsactivisten harder worden aangepakt. “We moeten echt af van de opvatting dat je wetten mag overtreden als je voor de aarde strijdt.” Zou ze echt niet weten dat XR-demonstranten iedere maand met honderden tegelijk de arrestantenbus in worden gesleept?

> En dan, ja echt, voormalig president Trump, die wordt aangeklaagd voor van alles en nog wat. De aanklager die het onderzoek leidt, Alvin Bragg, is Afro-Amerikaans. Trumps conclusie: dit is racisme, ik word gediscrimineerd.

Ergens achterin mijn hoofd hoor ik kinderstemmetjes, ze spelen een favoriet spelletje uit de lagere schooltijd: “Mam, we doen omgekeerde wereld! Doe je mee?” Graag. Maar eerst loop ik even naar beneden. De onvolprezen dame die de scepter zwaait achter de balie, hier op kantoor, heeft een kom chocolade-eitjes neergezet.

Carolien Ceton, hoofdredacteur

“Zeggen dat iedereen welkom is, is niet genoeg”

Tuur Sinke komt in de klimaatbeweging heel weinig andere mbo'ers tegen. “Stap één is om de ogen van de hogeropgeleide mensen in de klimaatbeweging te openen: we zijn niet zo inclusief als we denken.” En daar is Tuur mee bezig.

Tekst **Esmee de Gooyer** Beeld **Pépé Smit**

Op de middelbare school organiseerde Tuur Sinke klimaatacties bij Fridays For Future. Toen hij naar het mbo ging, zocht hij een nieuwe organisatie om zich bij aan te sluiten. Eerst bracht hij met MBO for Climate een groep mbo'ers bij elkaar om zélf klimaatacties te organiseren. Maar aansluiting vinden bij de klimaatbeweging: dat viel nogal tegen. “Het werd een ‘kijk hoe inclusief wij zijn’-ding. We werden wél gevraagd om actie te voeren met onze vlaggen, stickers en flyers, maar niet om te helpen organiseren. En ik merkte wel dat verwacht werd dat stukken schrijven of andere dingen waar veel denkwerk voor nodig is, niet iets voor mij was.” Nu probeert hij het vanuit de andere kant: “Infiltreren, haha! En mensen bewust maken van het probleem. Er zijn echt wel mensen met vooroordelen over mbo'ers, die zitten diep. Maar dat is niet de groep waar ik me op ga richten.”

Waar komt het door dat er zo weinig mbo'ers bij de klimaatbeweging zitten?

“Ik denk dat er veel redenen voor zijn. Het begint al heel vroeg: op de middelbare school. Op het havo en vwo zijn de lessen over klimaatverandering karig, maar ze zijn er vaak wel, in tegenstelling tot op het vmbo. Daarnaast heb je als je hoogopgeleid bent automatisch meer privileges: meer geld – na hun studie verdienen mbo'ers gemiddeld

minder – en meer tijd. Als mbo'er ga je full-time naar school of loop je stage, dat maakt doordeweeks actievoeren veel moeilijker dan voor studenten van de universiteit. Zij hebben meestal doordeweeks ook vrije dagen en hoeven vaak geen stage te lopen. Daar komt bij dat mbo'ers jonger zijn dan hbo- en wo-studenten en vaak niet op kamers wonen maar bij hun ouders, vaker op plekken met slechte ov-verbindingen ook. Mbo-scholen staan verspreid over heel Nederland, niet alleen in de grote steden waar de klimaatacties zijn.

Én ik denk dat de klimaatbeweging als geheel elitair en hoogopgeleid is. Die is op veel fronten – ook als het gaat om mensen van kleur, bijvoorbeeld – niet zo inclusief als zou moeten! Soms kom ik op een actie en is er een heel lang gesprek over welke haver melk het beste is om cappuccino mee te maken. Is dat nou waarom we hier zijn? Het bevestigt alleen maar het stereotype van elitaire klimaatactivist. Er wordt altijd gezegd: iedereen is welkom! Maar dat is niet genoeg. Je moet actief op zoek gaan naar de redenen waarom mbo'ers zich niet welkom voelen. En als er dan wél een mbo'er betrokken wordt, wordt heel erg de nadruk gelegd op die persoon. Ik word vaak benaderd, wat natuurlijk fijn is want dan hebben mbo'ers meer een stem, maar ik zit in een hoogopgeleide bubbel. Mijn ouders zijn hoogopgeleid

en veel van mijn vrienden ook. Ik praat alsof ik hoogopgeleid ben, dus mijn stem willen ze wel horen. Maar kritisch kijken naar hoe er bij hun acties meer mbo'ers komen – meer dan alleen Tuur! – is vaak te veel gevraagd.”

Vind je het vervelend dat we nu weer bij jou uitkomen?

“Ik heb daar veel over nagedacht. Toen ik begon met me hier over uitspreken, werd ik al gauw degene die gevraagd werd om er voor andere organisaties over te spreken. Een soort token mbo'er. Ik vond spechten eerst ook doodeng en heel stom. Maar misschien is dit nu even mijn rol, mensen bewustmaken van het probleem. Als ik ergens kom spreken of iets dergelijks, horen ze weer een verhaal dat ze misschien nooit eerder hebben gehoord. Als ze vinden dat ik het goed onder woorden kan brengen, kan ik een soort tussenpersoon zijn. Nou ja, dan moet ik dat maar doen. In andere dingen, zoals acties waarbij je gearresteerd kan worden, ben ik juist niet zo goed.”

Je gebruikt zelf de termen hoogopgeleid, theoretisch opgeleid, laagopgeleid en praktisch opgeleid door elkaar.

“Ja klopt, mij maakt het niet zo veel uit. Ik heb een keer meegemaakt dat dit probleem op een klimaatweekend ter sprake kwam. Ik zei: ‘En ik als laagopgeleid iemand’, en

iemand die hbo of wo deed, corrigeerde me. ‘Volgens mij kan je beter praktisch opgeleid zeggen.’ Toen dacht ik: dit is precies het probleem! Ik ben iets aan het vertellen en jij zegt dat hoe ik mezelf noem niet oké is.”

Wat voor stappen kan de klimaatbeweging zetten om inclusiever te worden voor mbo'ers?

“Stap één is om de ogen van de hogeropgeleide mensen in de klimaatbeweging te openen: we zijn niet zo inclusief als we denken. Daar zijn we nu mee bezig. Daarna kunnen we ervoor zorgen dat we het echt met z'n allen gaan doen. Een heel belangrijke stap is de toegankelijkheid. Er bestaat een beeld van de klimaatbeweging dat je er pas bijhoort als je de juiste taal gebruikt, geen vlees eet, het liefst vegan bent, nooit vliegt, et cetera. En je moet meteen alles van de klimaatcrisis afweten. Dat is natuurlijk onzin. We moeten ophouden met dat promoten. Als je je uitspreekt, doe je al heel wat.

Ik denk dat het vooral belangrijk is dat we met z'n allen in actie komen, dat er plek is voor mensen die iets willen dóén. Ik vind dat we veel te veel aan het praten zijn met elkaar. Natuurlijk is het goed om na te denken over waar je voor staat, welke acties je doet, met welke klimaatgroepen je wil samenwerken. Maar we moeten af en toe ook gewoon lekker actievoeren en het is niet erg als het allemaal niet perfect is. En een belangrijke: er wordt nu van alles georganiseerd bij universiteiten en hbo's, maar dat kan ook bij mbo- en

vmbo-scholen. De Jonge Klimaatbeweging (JKB) is daar al heel goed mee bezig, daar hebben ze mij ook bij betrokken.”

Zijn veel mbo'ers bezig met het klimaat?

“Ja, bijna iedereen die ik ken, maar allemaal op hun eigen manier. Net als bij de theoretisch opgeleide mensen zitten er altijd een paar tussen die zeggen: ach, de wereld is toch al naar de klote, wat maakt het nog uit? Ik denk dat er een enorm gat zit – nou ja, natuurlijk zit er in de samenleving een enorm gat tussen hoogopgeleiden en praktisch opgeleide mensen – maar het klimaatprobleem iets is dat iedereen ziet en voelt. De grote groep mensen die we nu niet aanspreken, maar die zich wel heel veel zorgen maakt, daar moeten we ons veel meer op focussen.” □

NEDERLAND

Kamermeerderheid: toegang tot rechter voor belangenorganisaties moet strenger

Een motie van de SGP, BBB en JA21 heeft in de Tweede Kamer de steun gekregen van regeringspartijen CDA en VVD, tot afgrijzen van coalitiegenoot D66. De motie vraagt het kabinet te onderzoeken of er strengere eisen kunnen worden gesteld aan belangenorganisaties die de staat voor de rechter willen slepen. "Of ze hebben geen benul van Europees recht, of ze houden zich van de domme en het is verkiezingsretoriek", zegt Johan Vollenbroek van Mobilisation for the Environment in NRC over Kamerleden die de motie steunen. De toegang van burgers en organisaties tot de rechter bij milieuzaken wordt geregeld in het Verdrag van Aarhus (1998). Een docent

en een hoogleraar van Nyenrode Business Universiteit schrijven in *Het Financieele Dagblad* over de partijen die de motie indienden: "Zij wekken de schijn het moeilijker te willen maken voor organisaties als Urgenda om de Nederlandse staat bij de rechter aan gemaakte afspraken te houden. Wat hier speelt, is dat de politiek het lastig vindt als een rechter tot een duidelijke uitspraak komt in een dossier waar de politiek zelf lange tijd geen knopen heeft durven of kunnen doorhakken." De schrijvers roepen op om zulke (milieu)organisaties te koesteren en te vertrouwen op de rechtspraak. "Zo waarborgen we dat Nederland nooit een tirannie kan worden."

WERELD

IPCC: Aanpak klimaatverandering urgenter dan ooit

De wereldwijde uitstoot van broeikasgassen moet onmiddellijk omlaag om de doelen van het klimaatakkoord van Parijs nog te kunnen halen en aanpassing aan klimaatverandering mogelijk te houden. Dit blijkt uit het zesde zogenoemde syntheserapport van wereldwijd klimaatonderzoek van het IPCC, het klimaatpanel van de VN. Het is steeds waarschijnlijker dat de aarde in de nabije toekomst meer dan 1,5 graad opwarmt. Toch benadrukken milieuoorganisaties dat die 1,5 graad niet mag worden losgelaten. "Elke tiende graad meer opwarming heeft vergaande gevolgen voor mens en milieu", zegt Peer de Rijk van Milieudefensie.

Europa: De Europese Commissie bouwt bodemberoerende visserij in beschermd natuurgebieden in stappen af tot een totaalverbod in 2030 **+++** De **Europese Unie** heeft sinds de Russische inval in Oekraïne 12 miljard euro aan gas bespaard dankzij de inzet van zonne- en windenergie **+++** **Schotland:** Friends of the Earth heeft met een coalitie van offshore olie- en gaswerkers, vakbonden en klimaatgroepen een nieuw plan gemaakt voor een einde aan fossiele industrie waarbij de werkgelegenheid en arbeidsvoorwaarden beschermd worden **+++** **Brazilië:** President Lula wil de gebieden die beheerd worden door inheemse groepen vergroten en goed in kaart brengen **+++** **Antarctica:** Niet eerder zo weinig zee-ijs

WERELD

Wereldwijde watercrisis

De vraag naar zoet water zal in 2030 het aanbod met maar liefst 40 procent overstijgen, volgens experts van de Global Commission on the Economics of Water. Landen moeten water gaan beheren als een collectief goed en onmiddellijk stoppen met subsidies op overmatig gebruik van zoet water. Daarnaast moeten industrieën zoals de land- en mijnbouw stoppen met verspilling. "We misbruiken water, vervuilen het en we veranderen de hele hydrologische cyclus van de aarde door wat we met het klimaat doen", zegt de hoofdauteur van het rapport tegen *The Guardian*.

MADAGASKAR

Verloren gewaande zangvogel gespot

Na 24 jaar van ogenschijnlijke afwezigheid is de kleine zangvogel sianakatetraka (*crossleyia tenebrosa*) toch opnieuw gezien in Madagaskar, meldt nieuwssite Africa-News. Afgelopen december ging een vogelexpeditie naar de plek waar de vogel in 1999 voor het laatst gezien was, in de hoop deze toch weer aan te treffen. De wetenschappers vonden een aangetast bos dat ondanks de beschermde status grotendeels in vanilleplantages was omgezet. Maar tot hun grote opluchting spotten ze daarna twee keer de gezochte vogel, beide keren aan een rivieroever.

"Grote vervuilende bedrijven moeten veel meer dan nu meedoen en verantwoordelijkheid nemen." Nafkote Dabi van Oxfam International benadrukt dat het ongehoord is dat "na 6 dikke IPCC-rapporten, 27 klimaattoppen en de 8 heetste jaren ooit gemeten, de uitstoot nog steeds toeneemt en regeringen de olie- en gasindustrie blijven stimuleren".

Schot

WERELD

Overeenstemming over historisch oceanenverdrag

Na bijna 2 decennia van onderhandelingsrondes hebben de VN begin maart een overeenkomst gesloten om oceanen te beschermen. Deze historische High Seas Treaty moet de internationale wateren buiten de territoriale zones van landen beschermen. Omdat landelijke (natuurbeschermings)wetgeving niet geldt in de *high seas*, is zo'n verdrag hard

nodig om te voorkomen dat olie- en gasboringen, zeemijnbouw en visserij het oceaaneven ernstige schade blijven toebrengen. Gezonde oceanen zijn nodig omdat de koolstof vasthouden, en omdat meer dan 3 miljard mensen ervan in hun levensonderhoud voorzien, aldus Greenpeace. Het verdrag betekent nog niet dat controversiële diepzeemijnbouw-

plannen van de baan zijn. Bij de Internationale Autoriteit voor de Zeebodem woedt een hevige lobby om diepzeemijnbouw vanaf juli dit jaar toe te staan. Milieuorganisaties en wetenschappers pleiten echter voor een moratorium omdat de mijnbouw volgens hen ernstige gevolgen kan hebben voor het oceaaneven en het klimaat.

FRANKRIJK

BNP Paribas als eerste commerciële bank voor de rechter gedaagd om klimaat

Drie Franse organisaties, waaronder Oxfam France en Amis de la Terre, de Franse zusterorganisatie van Milieudefensie, stappen naar de rechter omdat BNP Paribas zich niet aan de doelen van het klimaatakkoord van Parijs houdt. Om die te halen, moest de bank stoppen met directe en indirecte steun aan nieuwe fossiele

projecten, maar BNP Paribas weigerde dit. De bank is Europa's grootste financier van fossiele expansie, en wereldwijd de vijfde grootste. "Een bank kan niet zeggen dat het zich committeert aan een klimaatneutrale toekomst en tegelijkertijd nieuwe olie- en gasprojecten steunen", zegt Lorette Philippot van Amis de la Terre.

gemeten rondom het continent, waar het nu zomer is **+++** **Malawi:** Honderden slachtoffers en honderdduizenden ontheemd door uitzonderlijke cycloon Freddy **+++** **Kenia:** Vrouwen in Mery County kunnen door de droogtes geen voedsel meer verbouwen en zijn aangewezen op zeer zwaar en slecht betaald werk in steengroeves **+++** **Nederland:** Groningen wil als eerste provincie aardgasvrij zijn, in 2035 **+++** **Biohuis,** vereniging van bioboeren, roept supermarkten op om de (te hoge) marge op **biologische producten** gelijk te trekken met die op niet-biologische producten **+++**

Kaneelbomen brengen meer welvaart dan nikkelmijnen

Geen mijnbouw en palmolie maar koffie en kaneel. WALHI wil dat Europa investeert in hernieuwbare landbouw in Indonesië. “Uitgevoerd door de mensen die er al wonen, en er goed in zijn.”

Tekst en beeld **Wisse Beets**

En rijke vulkanische bodem en een tropisch klimaat: de meer dan 16 duizend eilanden van Indonesië bieden de perfecte voedingsbodems voor oerwouden, koralen en zeldzame mineralen. Het maakt de archipel ook uitermate geschikt voor landbouw, houtkap, visserij en mijnbouw. Er is veel te halen. En dat gebeurt dus ook, al eeuwen. De laatste decennia aasden de grootafnemers (EU, VS, China en Japan) vooral op palmolie, hout, goud en steenkool. Relatief nieuw in de kopzorgen top tien van de Indonesische milieubeweging staat wrang genoeg juist een bouwsteen van de energietransitie: nikkel. De Indonesische bodem zit er vol mee. De hele wereld schreeuwt om het zeldzame metaal, omdat het onmisbaar is bij het maken van oplaadbare batterijen. Om nikkelerts te kunnen winnen, moet de

hele bovenste grondlaag en alles wat erop leeft worden afgeschraapt. Bossen, gemeenschappen, ecosystemen en de vruchtbare bodem moeten wijken. De verwerking kost vervolgens veel (fossiele) energie en zorgt voor enorme water- en luchtvervuiling. Er is genoeg te doen dus, voor milieuorganisaties in Indonesië. Het Indonesische Forum voor het Milieu, in het Indonesisch afgekort als WALHI, is de oudste en grootste organisatie op de archipel. Fun fact: Zenzi Suhadi is met zijn 41 jaar de eerste directeur die jonger is dan de organisatie zelf. Hij is trots op zijn voorgangers en de wapenfeiten van WALHI van de afgelopen decennia. Zo heeft de organisatie onteigeningen door grote bedrijven succesvol aangevochten: dankzij WALHI wordt al meer dan een miljoen hectare bos nu beheerd door lokale gemeenschappen, zodat het niet gekapt wordt. Helaas is er nog altijd veel werk aan

de winkel. “Soms lijkt het wel alsof Indonesië, Europa en China een sloopwedstrijd houden: wie kan het meeste van ons land en onze gemeenschappen vernietigen?” We spreken Suhadi en zijn collega Agus Dwi Hastutik op het kantoor van Milieudefensie in Amsterdam.

Jullie komen net uit Brussel, waar jullie hebben gesproken over IMVO-wetgeving. Wat is dat en waarom is het belangrijk? “IMVO staat voor Internationaal Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen. We hebben ruuuste IMVO-wetgeving nodig om bedrijven wettelijk verantwoordelijk te stellen voor hun hele productieketen”, zegt Agus. “Op dit moment zijn er alleen vrijwillige richtlijnen. Als je als bedrijf verantwoordelijk bent voor de vervuilende en vernietigende aspecten van je productieketen, worden praktijken zoals het verbouwen van palmolie en het

delven van nikkel minder winstgevend. En als een schakel in je productieproces illegaal is, ben je daarmee als bedrijf ook strafbaar. Zo wordt uitbuiting van mens en natuur een stuk minder interessant. Daar pleiten we voor, ook bij het Europees Parlement in Brussel.”

Het kan niet zo zijn, betoogt Agus, dat er in Europa een zogenaamde groene transitie plaatsvindt, die ten koste gaat van de Indonesische bossen, wateren, koralen en gemeenschappen. “Het vernietigen van natuur en de kwaliteit van leven in Indonesië staat niet op de balans van de bedrijven, maar zij strijken wel de winst op. Ook bedrijven uit de EU zijn verantwoordelijk voor de indirecte kosten die zij veroorzaken in Indonesië.” De vraag naar grondstoffen zoals nikkel blijft stijgen. “Maar dat betekent een toename van ontbossing, landonteigening en vervuiling in Indonesië. En de lokale gemeenschappen hebben er geen enkele baat bij”, zegt Agus.

Wat kunnen jullie hier concreet tegen doen? “Behalve ons internationale pleidooi voor IMVO-wetgeving, zetten we ons juist ook heel lokaal in”, begint Zenzi. “We hebben in

alle provincies kantoren, van daaruit bieden we mensen bijvoorbeeld juridische ondersteuning. Als individu is het moeilijk om je te verdedigen tegen grote internationale bedrijven of de staat, dus daar springen wij bij. Met onze ondersteuning zijn veel landonteigeningen teruggedraaid en zijn grote stukken jungle nu beschermd. WALHI werkt ondertussen al op 1,1 miljoen hectare samen met lokale gemeenschappen aan duurzame economische alternatieven.”

Wat voor economische alternatieven zijn dat? “Wij maken onderscheid tussen horizontale en verticale economische activiteit”, legt Zenzi uit. “Alle vormen van uitputtende economische activiteit noemen wij horizontaal. Denk bijvoorbeeld aan palmolieplantages of nikkelmijnen: als je meer wilt produceren, heb je altijd meer land nodig. Vanuit milieuperspectief is horizontale groei per definitie slecht, er is geen manier om de opbrengst te verhogen zonder meer kapot te maken. Deze vorm van groei is ook niet rechtvaardig: de opbrengsten komen niet terecht bij de gemeenschappen wiens land en ecosystemen worden vernietigd. Bovendien worden de indirecte gevolgen

op natuur en economie niet meegenomen. Benedenstrooms komen vissers zonder werk te zitten omdat het water te vervuild is. Ook toerisme loopt dan terug. Als je het hele plaatje bekijkt, zijn deze praktijken gewoon niet winstgevend.”

Zenzi vervolgt: “Een alternatief is wat wij verticale economische activiteit noemen.” Ondertussen stalt Agus een hele serie producten op tafel uit: koffie, nootmuskaat, kaneel. “Door te kiezen voor het verbouwen van dit soort gewassen, wordt in een gebied nieuwe waarde gecreëerd zonder de huidige functies te verliezen. We noemen dit verticaal, omdat we bijvoorbeeld lage koffieplanten onder hoge kaneelbomen kunnen verbouwen. Zo wordt er ecologische waarde aan een gebied toegevoegd.” Zenzi neemt ons mee door een mooi opgemaakte folder die Agus ondertussen tevoorschijn heeft gehaald. “Kijk, kaneelbomen en peperplanten kunnen makkelijk worden ingevoegd in bestaande bossen. Nootmuskaatplanten hebben lange stevige wortels die erosie tegengaan. Ook koffie en cacao en bijvoorbeeld honing zijn goed te produceren in harmonie met de natuur, zonder monoculturen. Dit zijn hernieuwbare economische activiteiten, uitgevoerd door de mensen die er al wonen en er goed in zijn.” WALHI wil mensen in Europa motiveren om te investeren in verticale economische groei in Indonesië. “Dat brengt houdbare en duurzame welvaart op de plek waar het nodig is,” besluit Zenzi, “terwijl biodiversiteit, waterkwaliteit en de kwaliteit van leven erop vooruit gaan.” □

Samenwerken op palmolie en ontbossing

WALHI, opgericht in 1980, is sinds 1989 lid van het Friends of the Earth International-netwerk.

De organisatie bestaat uit meer dan 500 lokale ngo's verspreid over het hele land. Ze maken zich onder meer hard voor inheemse rechten, vrouwenrechten en de bescherming van natuur, kust en zee. Ook klagen ze grote (internationale) uitstoters van broeikasgassen aan.

Milieudefensie en WALHI doen samen onderzoek naar bijvoorbeeld de negatieve effecten van ontbossing ten behoeve van het aanleggen van palmolieplantages, en de link met Nederlandse bedrijven en financiële instellingen. Met publieksacties in Europa en Indonesië wordt de strijd van mensen die hun bos- en landbouwgrond dreigen te verliezen ondersteund. Zo werd een van de grootste palmolieplantages in Indonesië, Astra Agro Lestari, door een coalitie van gemeenschappen in Sulawesi en Friends of the Earth-groepen aangesproken op ontbossing, vervuiling en landroof. Ook dienden de organisaties gezamenlijk een OESO-klacht in tegen de ING Group, die drie grote palmoliebedrijven financiert.

Over Zenzi en Agus

Zenzi Suhadi (links) werkt al 14 jaar bij WALHI. Hij heeft zich jaren ingezet om gemeenschappen in zijn thuisprovincie op Sumatra te ondersteunen in hun strijd tegen corruptie, illegaal verleende mijnbouw- en plantageconcessies, ontbossing en fysiek geweld tegen demonstranten. Sinds ruim een jaar is hij uitvoerend directeur van WALHI.

Agus Dwi Hastutik (rechts) werkt 4 jaar aan verschillende bewustwordingsprojecten voor WALHI en is sinds 1,5 jaar verantwoordelijk voor de internationale campagnes. Ze weet alles over IMVO-wetgeving.

Kieran Setiya ziet in gezamenlijk actievoeren een tegengif tegen klimaatangst. Zelf heeft de filosoof en professor zich aangesloten bij een actiegroep op het instituut waar hij werkt. “Het verschil tussen niets doen en iets doen is gigantisch!”

Tekst **Marije Wilmink** Beeld **Bryce Vickmark, MIT**

“Hoop is wat ons in beweging brengt”

Als je een prettiger leven wilt leiden, moet je stoppen met het streven naar geluk. Erkennen dat het leven zwaar en moeilijk kan zijn, is realistischer en geeft je bovendien een stuk meer houvast en troost. Wat bijvoorbeeld bepaald niet meevalt: leven met de apocalyptische vooruitzichten van klimaatverandering. Hoe kun je daar het beste mee omgaan? Volgens Kieran Setiya, die filosofie doceert aan het prestigieuze Massachusetts Institute of Technology (MIT), is je verbinden aan een actiegroep het meest heilzame én zinnige wat een mens kan doen.

In zijn recente boek *Life is hard – How philosophy can help us find our way* presenteert Setiya inzichten uit de morele filosofie die helpen om de zware lasten in het leven te dragen. Lasten als eenzaamheid, rouw, mislukking en onrechtvaardigheid. Zelf lijdt de filosoof al meer dan 20 jaar aan chronische pijn en maakt hij zich veel zorgen over de opwar-

ming van de aarde. Voor beide is er geen genezing voorhanden, stelt hij, maar de heilzame effecten van erkenning en van gezamenlijk actievoeren zijn indrukwekkend. “*The darkness we confront is the injustice of the world and the sense that we are powerless to change it*”, schrijft Setiya. Je samen inzetten voor rechtvaardigheid zorgt voor licht, lichtheid en – onmisbaar – hoop. We vroegen deze optimistische pessimist om nog meer opwekkende gedachten voor klimaatbewusten.

Je begint je boek met benadrukken dat het leven zwaar is. Dat erkennen helpt mensen aan een veel fijner leven dan wanneer ze zich richten op plezier en geluk?
“Precies! De neiging om onrealistische doelen na te streven is ontmoedigend en schadelijk. Geluk als einddoel is natuurlijk onhaalbaar. Het besef dat het leven moeilijk is met elkaar delen, erkennen hoeveel lijden er is: ik denk dat daar troost in schuilt. Als we moeten dealen met de moeilijke dingen die het leven onze kant opwerpt, staat de focus op ‘gelukkig worden’ ons in de weg.

Dat geldt voor omstandigheden in onze persoonlijke levens zoals fysieke pijn, eenzaamheid en rouw. Maar ook voor de pijn die klimaatverandering veroorzaakt: we zien hoe de wereld worstelt met de ene na de andere klimaatcrisis, we rouwen om de schade die wordt aangebracht aan de aarde en aan mensen. Ook hier is erkenning cruciaal, net als de noodzaak om grip te krijgen op wat er gebeurt. We kunnen er dan daadwerkelijk op reageren én het zorgt voor verbinding en solidariteit. We zijn geneigd om ons bij moeilijkheden terug te trekken in onszelf. Dat maakt het alleen maar moeilijker. Als we onze gevoelens kunnen delen – ons besef van de klimaatverandering die zich aan het voltrekken is en onze angst daarvoor – kunnen we een stukje van ons isolement overwinnen. Voelen dat je deel uitmaakt van een

collectief dat geeft om de nare dingen die er gebeuren, is op emotioneel vlak cruciaal. En het geeft je de motivatie om een verschil te maken.”

Voor jou bleek actievoeren met Fossil Free MIT bijzonder helend.

“Klopt. Ik maakte me lange tijd zorgen over klimaatverandering op de passieve en depressieve manier, zoals veel van ons dat doen. Dat veranderde toen ik in 2014 bij het MIT ging werken en betrokken raakte bij Fossil Free MIT. Deze actiegroep oefende druk uit op het universiteitsbestuur om een klimaatactieplan te ontwikkelen en een einde te maken aan de afhankelijkheid van schenkingen vanuit de fossiele industrie. Meedraaien in deze gemeenschap gaf me emotionele steun én liet me de kracht van

Je verbinden aan een actiegroep is het meest heilzame én zinnige wat een mens kan doen

collectieve actie ervaren. Een groep van een paar honderd mensen bleek verschil te kunnen maken. Een lokaal verschil weliswaar, maar wel degelijk een verschil. Dat was zo’n eyeopener voor mij! Je kunt stemmen voor bepaalde politieke overtuigingen en denken dat verandering op de schaal van mondiale en nationale politiek moet plaatsvinden, maar we zijn niet allemaal president, partijleider of ceo van een multinational.

De meesten van ons moeten het doen op de schaal van een buurt, een school, een werkplek. En hé – het MIT heeft inmiddels een breed gedragen klimaatactieplan!”

En dat voelt niet als een druppel op een gloeiende plaat?

“Hier komen we aan bij mijn allerbelangrijkste punt: het verschil tussen niets doen en iets doen is gigantisch! Het is het belang- →

→ rijkste verschil dat we kunnen maken. Veel mensen voelen zich machteloos of worden onverschillig, omdat het verschil dat ze kunnen maken maar zo klein is. Daar zit iets pervers aan. Zeker, de omvang van wat je allemaal níet kunt doen, kan overweldigend zijn. Maar je moet iets niet laten omdat je wilde dat je meer kon doen. Onverschilligheid is niet het antwoord. De filosoof Adorno verwoordde het ooit zo: 'De bijna onoplosbare taak is om ons noch door de macht van anderen, noch door onze eigen machteloosheid te laten verdoven.' Het gaat om het zetten van een eerste stap. En dan een tweede. En door je te verbinden aan andere mensen en samen actie te ondernemen, open je de poort naar nog meer verschil willen en kunnen maken. Een kritische massa mensen vinden die voor hetzelfde opkomen als jij, maakt dingen simpelweg meer haantbaar en minder overweldigend."

Je bekritiseert het vaak geuite idee van 'persoonlijke verantwoordelijkheid' voor geluk en rechtvaardigheid. Dat duikt ook rond klimaatissues op, bijvoorbeeld in de focus op consumptisme, ook al komt dat idee vaak uit de fossiele industrie.

"Ik moet denken aan een interview met Barack Obama waarin hem werd gevraagd wat hij persoonlijk deed om klimaatverandering tegen te gaan. Achteraf vertelde hij een van zijn adviseurs hoe belachelijk hij die vraag had gevonden. Als hij andere lampen neemt, maakt dat het verschil dat nodig is? Er is een systemisch probleem, en het beste en belangrijkste wat Obama als president kon doen, was een beleidsverandering tot stand brengen. Natuurlijk moet je als individu je ecologische voetafdruk proberen te veranderen, maar het blijft een feit dat die van inwoners van de Verenigde Staten tien keer zo groot is als die van mensen in Afrikaanse landen. Puur als inwoner van dat land, met zijn wegen en zijn publieke voorzieningen, hebben Amerikanen een verbruik dat vele

malen hoger ligt dan dat van mensen in andere delen van de wereld. Ook mensen die in de Verenigde Staten *off the grid* leven, of dakloze Amerikanen, mensen zonder huis, auto of welk bezit dan ook.

Ik denk dat onze belangrijkste taak is om de structuren die de aarde uitputten in kaart te brengen en te bedenken hoe we die kunnen veranderen. We helpen niemand als we onszelf bekritisieren om de keuzes die we maken, want achter alle keuzes schuilen gecompliceerde overwegingen. Ik kan wel denken dat vliegverkeer drastisch anders moet, maar als ik mijn familie wil zien, moet ik toch echt in een vliegtuig stappen. Mezelf dat kwalijk nemen is niet de meest bruikbare manier om het issue te framen."

Je schrijft in je boek dat we moeten leven in de wereld zoals hij is, niet zoals we willen dat hij zou zijn. Botst dat niet met het streven naar rechtvaardigheid?

"Filosofisch en cultureel gezien zijn we geneigd te beginnen bij een utopische visie van een rechtvaardige wereld. Maar dan voelen dingen al snel onbereikbaar en raak je gemakkelijk ontmoedigd. Bedenk maar eens hoe een *post decarbonized world order* eruit zou zien, dat is ongelooflijk lastig. Het is makkelijker om te signaleren wat nú het probleem is: dat wij die het meest bijdragen aan de klimaatcrisis – het Westen, China – vooral schade toebrengen aan gemeenschappen in Afrika en Azië die zelf geen hand in die crisis hebben. We moeten een einde maken aan

De teleologie (van het Griekse *telos* of doel(eind) en *logos* of leer) is een filosofische stroming die de wereld, en de afzonderlijke dingen erin, verklaart vanuit het doel waarnaar alles streeft. Zo is het doel van de eikel om een volgroeide eikel te worden, aldus een beroemd voorbeeld van Aristoteles. De gedachte dat alle dingen een doeleinde hebben en veranderingen altijd daardoor veroorzaakt worden – een kernpunt in Aristoteles' filosofie dat later werd opgenomen in de joodse en christelijke theologie – heeft grote invloed op de westerse filosofie gehad. Setiya pleit ervoor om die diepgewortelde focus op het resultaat van ons handelen los te laten en het proces te leren waarderen. Teveel focus op het resultaat is zelfdestructief, ook als je wél slaagt. Dan is je doel immers bereikt en heb je je streven – dat wat van waarde was – opgeheven.

die grove onrechtvaardigheid, zonder dat we precies hoeven te weten wat de uiteindelijke uitkomst is en hoe ons ideaal eruitziet."

In Life is Hard benadruk je het belang van een zinvol leven creëren door te dóén, en vooral door dingen samen te doen, wat ook helpt tegen klimaatdepressies. Je maakt daarbij onderscheid tussen telische en atelische activiteiten, wat bedoel je daar precies mee?

"Telische activiteiten, waarbij er specifieke dingen zijn die je probeert te bereiken, zijn prima natuurlijk, maar het gaat dan steeds om projecten waarin je kunt slagen of falen. Zulk doelgericht handelen kan aanvoelen als een frustrerende tredmolen, helemaal als het vaak niet lukt wat je nastreeft, zoals veel klimaatactivisten ervaren. Als je in plaats daarvan het proces waardeert, krijg je een andere relatie tot mislukking. Atelische activiteiten – deel uitmaken van een gemeenschap, vriendschappen onderhouden, genieten van de natuur – kunnen een grote bron van hoop en troost vormen. Deel uitmaken van Fossil Free MIT gaf en geeft mij dat. Het is heel jammer dat we nog niet alles bereikt hebben wat we wilden, zoals MIT laten stoppen met het dankbaar in ontvangst nemen van geld dat in de fossiele industrie is verdiend, maar de waarde van onze beweging zit 'm ook in het gevoel van verbinding en onze gezamenlijke focus."

Collectief klimaatactivisme is in jouw ogen dus niet alleen een reactie op klimaatproblemen, maar ook een oplossing voor wie met klimaatangst kampt?

"Dit is precies een van de redenen dat gezamenlijk actievoeren zo belangrijk is. Collectieve actie is niet alleen een middel om meer te bereiken dan dat je in je eentje kan. Het is ook een bron van geluk, van blijdschap. Een tegengif voor de gevoelens van wanhoop

"Deel uitmaken van Fossil Free MIT geeft mij hoop en troost"

en depressie die je kunnen overvallen als je de stroom aan rampzalige nieuwsberichten leest of het laatste IPCC-rapport onder ogen krijgt. Volgens veel filosofen die nadachten over wat mensen drijft, is het streven naar rechtvaardigheid en verbinding met andere mensen cruciaal voor de ervaring van 'een goed leven'. Als we denken over filosofische kwesties als de zin van het leven, zoeken we naar een verhaal waarin de geschiedenis van de mensheid niet een complete ramp voor de aarde was. Het is onderhand glashelder dat de klimaatcrisis verschrikkelijke (verdere) gevolgen kan hebben, in de vorm van een nog grotere vluchtelingencrisis of

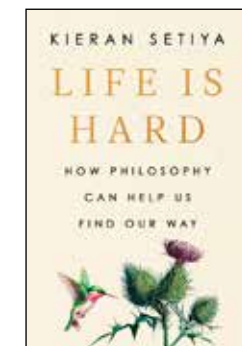
wereldwijde conflicten. Het kan zijn dat we er een weg doorheen vinden en vooruitgang boeken op weg naar klimaatrechtvaardigheid. Dat zou fantastisch zijn. Ons totale zelfbeeld als mensheid staat op het spel. Actief zijn in de klimaatbeweging is niet alleen een manier om handen en voeten te geven aan wat we hier en nu aan andere mensen – en onszelf – verschuldigd zijn. Het gaat ook over onze plaats in het veel grotere verhaal: onze plaats in de geschiedenis."

Je eindigt je boek met een hoofdstuk over hoop. Je haalt Greta Thunberg aan die tegen wereldleiders zei: 'Ik wil niet dat jul-

lie hoopvol zijn, ik wil dat jullie in paniek raken.' Maar ook Diogenes die zei: 'Het meest kostbare in het leven is hoop.' Hoe vinden we daar een balans in?

"Zelf wipwap ik steeds op en neer: ik raak terneergeslagen als ik een rottig klimaatbericht lees en word weer hoopvol als ik iets positiefs hoor. Dat is een verwarrende staat van zijn. Volgens mij moeten we de kwestie opnieuw framen. Niet: moet ik hopen of wanhopen? Maar: waar vestig ik mijn hoop op? Die vraag heeft het voordeel dat het ons niet tot extremen dwingt, waarbij we óf helemaal niets meer nuttig vinden en dus niets doen, óf gaan denken dat het toch allemaal wel goed komt en we óók niets meer doen.

Kijk, soms heeft het gevecht voor een betere wereld een positieve uitkomst. Je voorkomt bijvoorbeeld een oorlog, of je maakt een einde aan een oorlog, dan is het vrede. Maar bij klimaatverandering is elke overwinning er een in termen van 'het wordt minder slecht dan we vreesden'. Want het wordt slecht en we kunnen alleen maar zorgen dat het minder slecht wordt. Zoiets vieren is erg moeilijk. Daarom is de 1,5 graad-doelstelling zo aantrekkelijk: het wijst een punt aan waar we succesvol kunnen zijn. Dat is volgens mij het belangrijkste dat ons klimaatactivisten of anderen die zich zorgen maken over de klimaatcrisis te doen staat: dingen vinden waar we op kunnen hopen en die we kunnen vieren. Momenten vinden waarop we kunnen zeggen: hier hebben we voor gevochten en deze strijd hebben we nu gewonnen. Er is altijd een betere of slechtere uitkomst, we kunnen altijd hopen dat het minder slecht wordt dan het dreigt te worden. Hoop is wat ons in beweging brengt." □

"Collectieve actie is een bron van geluk en blijdschap"

Back-up van de natuur

Er zijn steeds minder inheemse planten te vinden in Nederland, terwijl die een belangrijke schakel zijn in het ecosysteem. Wat maakt ze zo bijzonder? En wanneer is een plant eigenlijk inheems? Tekst **Anne Havelaar** Beeld **Martin Stevens**

Wat zie je als je naar een Nederlandse rivierdijk kijkt? Op de meeste plaatsen: een eentonige grasmat. Vaak zijn die dijken ingezaaid met een mengsel dat veel Engels raaigras bevat. Deze snelgroeiende grassoort wortelt hoogstens 10 centimeter diep en moet toch klei en zand bijeenhouden. Een dijk die begroeid is met tientallen verschillende soorten grassen en kruiden, die een veel uitgebreider en dieper wortelstelsel hebben, is veel steviger en beter bestand tegen droogte – zo blijkt ook uit testen van Wageningen University & Research. Raaigras inzaaien is dus niet zo'n goed idee: met een grote diversiteit aan inheemse kruiden en planten houdt een dijk golfslag en hoog water beter tegen. Gelukkig zijn steeds meer waterschappen en provincies daar nu ook van doordrongen.

land is bedreigd en zeventig soorten staan op het punt om helemaal te verdwijnen, vertelt hoogleraar plantecologie Joop Schaminée. “Elk jaar verliezen we soorten. En een plant die weg is, komt niet meer terug. Het genetische materiaal, vaak uniek voor de regio waar de soort groeit, is dan voor goed verloren.” En dat gaat Schaminée aan het hart. Inheemse planten zijn een belangrijke schakel in het ecosysteem. Ze zijn van levensbelang voor insecten, die weer een lopend (of vliegend) buffet vormen voor vogels, egels, vleermuizen en amfibieën – overigens allemaal dieren die tegenwoordig wel een steuntje in de rug kunnen gebruiken. Het toverwoord is verscheidenheid: hoe diverser en gevarieerder het ecosysteem, hoe veerkrachtiger. En een veerkrachtig ecosysteem is beter bestand tegen ziektes, plagen én klimaatverandering.

Het grote voordeel van inheemse planten is dat zij, door hun eeuwenlange aanwezigheid in ons land, optimaal zijn aangepast aan de lokale omstandigheden. Helaas worden ze steeds zeldzamer; niet alleen op dijken, maar door heel Nederland. Ongeveer een derde van alle inheemse planten in Neder-

Rommelruimte

Met die verscheidenheid aan inheemse flora gaat het nu juist niet zo goed in Nederland. Dat heeft vele redenen: stikstofvervuiling, verdroging, bebouwing, intensivering van de landbouw, gebruik van bestrijdingsmiddelen, klimaatverandering en versnippering →

“Een plant die weg is, komt niet meer terug”

Veldsalie

Gevlekte dovenetel

Muskuskaasjeskruid

Rode klaver

→ van het natuurlandschap. Wildeplantenkundige Martin Stevens ziet nog een andere reden: de Nederlandse netheidscultus.

Stevens schreef twee boeken over tuinieren met inheemse planten en heeft een eigen kwekerij in Kortzenhoef. “We kunnen niks met rust laten, alles moet worden aangepakt”, zegt hij. “Als er boomspiegels (een stukje open grond rondom de stam dat zorgt voor toevoer van lucht en water – red.) zijn met wilde planten, worden die als onkruid gezien en zetten mensen er planten uit het tuincentrum in.” Door die hang naar netheid en efficiëntie is er ook veel ‘rommelruimte’ verdwenen. Vroeger had je wegbermen, bossen, akkerranden, weilandranden. Nu wordt elk snippertje grond efficiënt gebruikt. Ook is er sprake van landjepik: boeren die voorbij hun kavelgrens een paar meter meer maaien, bemesten, spuiten of ploegen.

Verkeerd beheer speelt ook een rol, bijvoorbeeld bij bermen en dijken. Gemeentes, provincies en waterschappen maaien te vaak of op het verkeerde moment, zodat de planten die er nog wél staan geen kans krijgen om zich uit te zaaien. Stevens: “Gelukkig is er

steeds meer aandacht voor goed bermbeheer. Maar dan moeten de uitvoerders de planten wel herkennen. Als een medewerker iets niet herkent, schoffelt ‘ie het weg.” Die onwetendheid is nóg een reden van de teloorgang van de inheemse flora. Wat je niet kent, kun je immers ook niet waarderen of beschermen. Ouderen weten nog hoe bermen vroeger lila kleurden van de pinksterbloemen, of hoeveel insecten er in je gezicht vlogen als je op de fiets zat, maar de meeste jongeren hebben dat nooit meegemaakt. Ze weten niet beter dan dat het platteland een aaneenschakeling van groene biljartlakens is. Het is een voorbeeld van een verschuivend referentiekader, ook wel *shifting baseline syndrome* genoemd: het verschijnsel dat elke nieuwe generatie de situatie waarin zij is opgegroeid als normaal accepteert.

Van voor de ijstijd

Maar wanneer spreken we van ‘inheemse’ planten? “Inheems is datgene wat in een bepaald gebied al heel lang van nature voorkomt”, zegt Stevens. Waarbij ‘heel lang’ betekent: sinds de laatste ijstijd, van 11,5 tot 116 duizend jaar geleden. Tegenover inheems staan uitheemse soorten of ‘exo-

ten’, die door de mens zijn ingevoerd. Dat onderscheid is helemaal niet zo eenvoudig, legt Stevens uit. Soorten als vijfdelig kaasjeskruid of korenbloem zijn weliswaar ingevoerd door de mens, maar dat is al vele eeuwen geleden gebeurd. Stevens: “Dat noemen we archeofyten: ingevoerd vóór 1500. Die soorten worden als ingeburgerd beschouwd en rekenen we dus ook tot de inheemse flora.” Het door veel tuiniers gehate zevenblad is bijvoorbeeld een archeofyt. Het werd door Romeinse soldaten langs hun routes aangeplant, zodat ze altijd verse groente hadden. Schaminée: “Het jaartal 1500 lijkt misschien willekeurig, maar is toch bewust gekozen. In 1492 zette Columbus voet aan wal in Amerika en vanaf dat moment zijn er ongelooflijk veel planten en dieren de hele wereld over gesleept. Daarom noemen we alles van voor die tijd inheems.”

Zadenbank

Ook ‘een bepaald gebied’ uit de definitie van inheems is niet zo eenduidig. Natuur houdt zich immers niet aan grenzen. Zo is de flora in het Wooldse Veen bij Winterswijk dezelfde als die in het Duitse natuurgebied aan de andere kant van de grens. Met de verspreidingsgebieden van inheemse planten houdt Schaminée zich dagelijks bezig. Samen met collega-ecoloog Nils van Rooijen richtte hij in 2018 het Levend Archief op: een platform van onderzoekers en natuurbeheerders dat de genetische diversiteit van wilde planten wil veiligstellen. De vrijwilligers van het Levend Archief verzamelen zaden van inheem-

Campagne voor nationale flora

Het Levend Archief ontving een bijdrage van ruim 1,5 miljoen euro van de Nationale Postcode Loterij om meer en sneller zaden te kunnen verzamelen. Samen met LandschappenNL zal het Levend Archief ook een publiciteitscampagne voor nationale flora lanceren. Met twaalf iconische soorten in de hoofdrol, in elke provincie één, willen ze het belang van inheemse soorten in de spotlights zetten. Schaminée: “We zijn nu druk bezig om te beslissen wat onze parapadaardjes worden, maar ik kan me voorstellen dat we voor Drenthe de roggelelie kiezen. Die prachtige soort sierde vroeger de rogge-akkers, maar is nu ernstig bedreigd.”

se plantensoorten die worden opgeslagen in de Nationale Zadencollectie. Schaminée: “Want het kan toch niet zo zijn dat we miljarden investeren in natuurherstel en het aanpakken van de stikstofcrisis, maar straks moeten concluderen dat het toch niet gelukt is, omdat de soorten er simpelweg niet meer zijn?” Overigens werd tijdens de Earth Summit – de eerste klimaatconferentie van de VN – in 1992 in Rio de Janeiro al afgesproken dat landen een genenbank op zouden zetten als back-up van de natuur. Omdat Nederland daar tot op heden geen gehoor aan heeft gegeven, hebben Schaminée en zijn kompanen zelf maar zo’n zaadbank opgezet.

Landsgrenzen

Het verzamelen van die zaden gebeurt niet alleen in Nederland, maar ook daarbuiten. Schaminée: “We kijken naar geografische herkomst en gebieden, maar die grenzen zijn niet keihard. Soorten kunnen regionaal en lokaal behoorlijk verschillen. Zo is een parnassia in de Achterhoek echt een andere plant dan die op de Waddeneilanden. Meest-

al moet je terughoudend zijn met zaad dat uit andere landen komt, maar soms zit het met de genetische diversiteit nèt iets anders dan je zou verwachten. Zo lijkt knikkend nagelkruid uit Brabant meer op knikkend nagelkruid uit Zuid-België dan op de Gelderse variant. Dat komt door de verschillen in het stroomgebied, van respectievelijk de Maas en de Rijn. Rivieren dienen vaak als transport voor plantenzaden. Dus als je de natuur in Brabant wilt herstellen, kun je beter het Belgische zaad gebruiken dan het Nederlandse.”

Martin Stevens is een van de zadenverzamelaars van het Levend Archief en bekend met de zoekcriteria. “Voor mijn eigen kwekerij hanteer ik de stelregel dat planten, theoretisch gezien, op eigen kracht naar Nederland moeten kunnen komen. Het Nederlandse inheemse plantengebied ligt dan ergens tussen de geografische grenzen van de rivier de Elbe, de Marne (Seine) en de Noordzee.” Planten die worden opgekweekt uit zaad dat niet uit Nederland komt, zijn strikt ge-

nomen niet inheems, zegt Stevens. Het zijn verwante wilde planten. “Alle inheemse planten zijn dus wild, maar niet alle wilde planten zijn inheems.”

Veerkracht

Inheemse planten zijn belangrijk om tal van redenen. “Ze worden omgeven door een hele hofhouding van soms wel duizend soorten schimmels, insecten en bodemdieren”, licht Stevens toe. “En alle leden van die hofhouding hebben elkaar nodig. Zo kan het verdwijnen van een plantensoort het einde betekenen voor een heel aantal andere soorten.” Uiteindelijk leidt het verdwijnen van wilde plantensoorten tot het verlies van veerkrachtige ecosystemen waar ook de mens deel van uitmaakt.

Mensen hebben inheemse planten bijvoorbeeld nodig voor een gezonde landbouw, omdat er insecten op afkomen die natuurlijke plaagbestrijders zijn. Stevens: “Zo hebben biologische aardappelteelers last van coloradokevers, omdat ze geen bestrijdingsmiddelen gebruiken. Rode mieren zijn dol op de larven van die kevertjes, maar dan heb je wel houtwallen nodig van inheemse struiken als meidoorn en sleedoorn, waarin ze zich kunnen vestigen. En door de intensivering van de landbouw zijn al die hagen en wallen weggehaald.”

Inheemse planten zijn ook belangrijk voor de landbouw omdat ze wilde bestuivers aantrekken, die vervolgens ook landbouwgewassen kunnen bestuiven. Een taak die ze efficiënter uitvoeren dan honingbijen. Insecten zijn evolutionair afgestemd op de specifieke kenmerken van wilde planten, zoals de vorm van de bloemen en het tijdstip van bloeien. Veel insecten zijn zelfs afhankelijk van een specifieke plant of plantenfamilie, en andersom.

Bodemleven

Die samenhang tussen insecten en planten is het dagelijks werkveld van landschaps-ecoloog en tuinontwerper Wankja Ferguson. “Bij insectentekkers denken mensen vaak aan drachtplanten die nectar en stuifmeel produceren, maar waardplanten zijn minstens zo belangrijk. Die worden door insecten gebruikt om hun eitjes op af te zetten, →

Zevenblad werd door Romeinse soldaten langs hun routes aangeplant, zodat ze altijd verse groente hadden

Knopkruid

Beemdooevaarsbek

Ruig klokje

Heggewikke

Bosandoorn

→ zodat hun larven ervan kunnen eten. De meeste insecten zijn niet zo kieskeurig als het om nectar gaat: dat halen ze ook uit uitheemse tuinplanten als de vlinderstruik. Maar als waardplant is zo'n exotische tuinplant vrijwel nutteloos. En zonder waardplanten kunnen insecten zich niet voortplanten. Zo heeft het icarusblauwtje, een vlindersoort, hop en (rol)klaversoorten nodig om te kunnen overleven." Waardplanten zijn voor 99 procent inheems.

Ferguson: "Elke plant heeft afweerstoffen om vraat te voorkomen. Insecten hebben tijd nodig om zo te evolueren dat ze die stoffen kunnen eten zonder er last van te hebben. Op de Amerikaanse eik, een exoot, vind je nu dertien soorten insecten die er gebruik van maken. Die boom is hier al 200 jaar. Zo lang heeft het dus geduurd voordat insecten de afweerstoffen hebben kunnen overwinnen." Ter vergelijking: op een inheemse eik leven meer dan 450 insectensoorten.

Ook in de afbraakcyclus zijn inheemse planten belangrijker dan exoten. Ferguson: "Rupsen en larven die blaadjes eten, maken gaatjes. Die blaadjes zijn makkelijker af te breken als ze eenmaal op de grond zijn ge-

vallen, dus dat is goed voor het bodemleven. Het blad van de Amerikaanse eik is nauwelijks aangevreten als het naar beneden valt en wordt dus moeilijker verteerd. Bovendien poepen al die rupsjes en larfjes uitwerpselen uit en dat is weer bemesting van de bodem."

Natuurherstel

We zeiden eerder al: het toverwoord is verscheidenheid, en die verscheidenheid is in Nederland ver te zoeken. Er is dus werk aan de winkel. De zaden van het Levend Archief zijn niet alleen een back-up voor de natuur maar kunnen ook worden ingezet bij natuurherstel, zodat verdwenen soorten kunnen terugkeren. Schaminée: "Bij natuurherstel luistert het heel nauw met welke soorten je aan de slag gaat en welke soorten een zetje

in de rug verdienen. We kijken of we de aanwezige populatie kunnen uitbreiden of, zo nodig, herintroduceren. Een voorwaarde is dat de soort daar vroeger voorkwam maar niet uit zichzelf kan terugkomen. Nu is dat met de versnipperde natuur in Nederland vaak het geval. Planten zijn weinig mobiel, ze zijn afhankelijk van vogels, water of kuddegrazers die de zaden in hun vacht meenemen. Bovendien is er niet genoeg aaneengesloten natuur, dus die transportmethodes werken niet meer voldoende." En dan moet ook de standplaats, dus het milieu waar de zaden worden ingezaaid, op orde worden gebracht. Door bijvoorbeeld de stikstofrijke bovenste grondlaag af te plaggen of de grondwaterstand te verhogen.

Schaminée begrijpt niet dat dit belangrijke werk voornamelijk door stichtingen en vrijwilligers moet worden uitgevoerd: "Eigenlijk is het van de zotte dat de centrale overheid dit nog niet op zich heeft genomen. De afspraken hiervoor zijn al 30 jaar geleden gemaakt, het is in ons eigen belang én de urgentie is groot." Samen met Nils van Rooijen schreef hij eind vorig jaar een rapport waarin duidelijk naar voren komt waar de verantwoordelijkheid ligt: bij het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. Dat besef is inmiddels ook doorgedrongen in Den Haag, ambtenaren zijn aan het bestuderen hoe ze hier het best vorm aan kunnen geven. Is er kans dat het Levend Archief in de toekomst financiering krijgt vanuit het ministerie? Schaminée heeft goede hoop. "Als we snel groen licht krijgen, kunnen er hopelijk meer plantensoorten behouden blijven. Niet alleen in de vriezer van het Levend Archief, maar ook in het landschap." □

"Planten zijn afhankelijk van vogels, water of kuddegrazers"

Rolklaver

Biggenkruid

Jan-Willem van der Weij (62)

Is: Lerarenopleider Nederlands

Missie: Burgers niet meer laten meebetalen aan fossiele industrie

Waarom heb je bezwaar gemaakt tegen je belastingaanslag? "Toen ik voor het eerst over de belastingstaking hoorde, vond ik dat vrij heftig klinken. Maar ik realiseerde me al snel dat het een hele gerichte en concrete actie is: je maakt alleen bezwaar tegen de 5 procent van de overheidsuitgaven die naar de fossiele industrie gaat. In mijn bezwaarschrift heb ik gewezen op de wetenschappelijke consensus dat het gebruik van fossiele brandstoffen zo snel mogelijk omlaag moet."

En? Is je bezwaar geaccepteerd? "Ik ontving vrij snel een afwijzing. Daarin stond dat de Belastingwet niet voorziet in deze mogelijkheid. En dat daarover jurisprudentie uit de jaren 80 bestaat, toen veel mensen bezwaar maakten tegen de uitgaven aan defensie. Ik ben daarop in beroep gegaan, want zo'n formele afwijzing maakt bij mij iets los van: hé, wacht eens even. Ik heb toen een heel betoog geschreven waarin ik onder andere refereer aan het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens. Door de fossiele industrie te steunen ondermijnt de overheid het recht op leven en het recht op veiligheid."

Je beroep is nog niet behandeld. Ga je ondertussen dit jaar opnieuw bezwaar maken? "In principe wel, en ik hoop dat veel meer mensen dat doen. Het is best laagdrempelig, op de website staat precies hoe je het aan kan pakken. Voor mij is deze manier van actievoeren een mooie aanvulling op het meedoen aan demonstraties. Ik vind het leuk om hier helemaal in te duiken. En ik ben ook echt boos. Zelf probeer ik op allerlei manieren milieubewust te leven, en ondertussen frustrereert de overheid die inspanningen. Ik wil mij daar niet bij neerleggen."

"Door de fossiele industrie te steunen ondermijnt de overheid het recht op leven en veiligheid"

Het Nederlandse landbouwsysteem moet radicaal worden hervormd. De grote vraag is: hoe? “Het krimpen van de veestapel wordt een traumatische omslag, te vergelijken met de Limburgse mijnsluiting of het verdwijnen van de Twentse textielindustrie.”

Tekst en Beeld Hans Wetzels

Een radertje in het systeem

Er is heel wat aan de hand op het Nederlandse platteland. Sinds het uitbreken van de stikstofcrisis in 2019 hebben duizenden tractoren snelwegen geblokkeerd, inclusief brandende hooibalen. Politici werden thuis geïntimideerd en in Groningen ramde een tractor door de deur van het provinciehuis.

De boosheid die overal in Nederland sluimert droeg dit keer bij aan de ongekende verkiezingsoverwinning van de BoerBurgerBeweging (BBB) in maart 2023. De nieuwste rijzende ster aan het firmament van de onvrede kan de verhoudingen verder op scherp zetten met een Europese Commissie die vanuit Brussel opeens vastbesloten lijkt om de landbouw te verduurzamen. “In veel EU-lidstaten wordt geprobeerd om grip te houden op de ontwikkelingen door meer beleidsvrijheid op te eisen over het Europese landbouwbeleid”, waarschuwt politicoloog

Herman Lelieveldt. “Dat is heel gewiekst van de *powers that be*. De landbouwlobby weet donders goed dat ze op nationaal niveau veel meer invloed hebben.”

Lont in het kruivvat

De pijlsnelle opkomst heeft BBB met name te danken aan de stikstofcrisis die Nederland al bijna 4 jaar in zijn greep heeft. De kabinetsvoorstellen om die crisis te bezweren bleken de lont in het kruivvat: veel boeren vonden dat ze een onevenredig groot deel van de rekening moesten betalen om aan de milieuregels te voldoen.

In mei 2020 had de Europese Commissie namelijk ook al een ambitieus verduurzamingsplan voor de landbouw gepresenteerd als onderdeel van haar Green Deal: de *Farm-to-Fork*-strategie. Die strategie voorziet in een lange reeks voorstellen: voor het terugdringen van bestrijdingsmiddelen, het stimuleren van biologische landbouw én het in sneltreinvaart verminderen van stikstof-

en fosfaatoverschotten in bodem en grondwater.

Dat betekent voor veel boeren dat de landbouwsubsidies waar ze afhankelijk van zijn geworden, gekoppeld worden aan allerlei natuur-, milieu- en biodiversiteitseisen. Ze moeten opeens waterverontreiniging tegengaan of met natuurherstel aan de slag. Biologisch melkveehouder Jan Duijndam begrijpt de onvrede daarover wel. “Opeenvolgende regeringen, grote landbouworganisaties, financiers als de Rabobank, de zuivelindustrie en de veevoerproducenten hebben de boer jarenlang verteld zich gewoon bezig te houden met zijn koeien en verder zijn mond te houden. We moesten intensiveren, steeds meer koeien nemen en zo goedkoop mogelijk produceren. Nu beslist de rechter opeens dat daardoor de stikstofnorm niet gehaald wordt en moet de hele sector op de schop. Ik snap best dat veel boeren zich daarvoor bedreigd voelen.”

Relatief groot

Duijndam zelf maakte in 1997 al de keuze om over te stappen op biologische productie. Zijn boerderij, Hoeve Biesland, stamt uit 1910 en ligt in de polder ten oosten van Delft. In totaal beschikt hij over 300 hectare land en telt zijn bedrijf 400 melkkoeien. Relatief groot voor een Nederlandse boerderij, lacht hij. Gehuld in een groene

Hoeve Biesland van Jan Duijndam.

capuchontrui tegen de kou rookt Duijndam een sigaartje. Zijn koeien lopen rond in halfopen stallen over een mat van stro. Verderop op het erf zit een boerderijwinkel, een eigen slagerij, en een bakkerij waar brood en koekjes gebakken worden.

Niet lang geleden is de melkveehouder ook begonnen met het zelf maken van yoghurt. Duijndam kijkt een verhittingstank na. “Veel boeren hebben heus wel door dat de landbouw teveel vervuult en moet veranderen. Ik ben het daarom ook eens met de stikstofuitspraak van de Raad van State. Maar je kunt niet verwachten dat de boer verandert als de rest van het systeem dat niet doet.”

Klein radertje

Na de Tweede Wereldoorlog telde Nederland zo'n 400 duizend boerenbedrijven. Onder leiding van de Nederlander Sicco Mansholt, in 1962 als eerste landbouwcommissaris binnen de Europese Economische

Gemeenschap (EEG) verantwoordelijk voor het optuigen van het Gemeenschappelijke Landbouwbeleid (GLB), werd de landbouw in korte tijd compleet nieuw ingericht. Via een ongekende gecoördineerde intensivering wist Europa – met de hongerwinter nog vers in het geheugen – een permanent voedseloverschot te creëren. Maar de schaduwkanten daarvan zijn ook steeds duidelijker geworden, zoals mestoverschotten, biodiversiteitsproblemen, watervervuiling en overmatig gebruik van bestrijdingsmiddelen. Meer dan een derde van alle Nederlandse boerenbedrijven heeft de afgelopen 20 jaar de deuren moeten sluiten.

“Vroeger was elke boer ook natuurbeheerder”

Ook de huidige stikstofcrisis is een direct gevolg van dat intensieve systeem. Ammoniak uit mest slaat neer in de natuur of komt in het grondwater terecht. Die mest is afkomstig van koeien die gevoerd zijn met uit Zuid-Amerika geïmporteerde eiwitten en slaat daardoor het Nederlandse ecosysteem langzaam uit balans. Zo worden heidelandschappen nu bijvoorbeeld overwoekerd door grassen, waardoor andere soorten het onderspit delven. “Vroeger werd de heide met schapenkuddes begraaft”, doceert Duijndam. “Elke boer was óók natuurbeheerder. De landbouweconomie heeft de boer echter met de rug naar de samenleving →

“Je kunt niet verwachten dat de boer verandert als de rest van het systeem dat niet doet”

→ en de natuur geplaatst. Hij is veranderd in een klein radertje ten dienste van de agrarische industrie.”

Enorme veestapel

Sinds in 2019 de Green Deal werd gepresenteerd, is binnen de Europese Commissie de macht verschoven van het landbouw- naar het milieudepartement. De plotselinge duurzaamheidsambities vanuit Brussel zijn voor Duijndam een positieve verrassing. Het grote probleem is de hoeveelheid beleidsvoorstellen, richtlijnen en plannen die door elkaar heen lopen. De in mei 2020 gepresenteerde *Farm-to-Fork*-strategie moet de landbouw in heel Europa gaan verduurzamen – maar moest wel eerst op een lijn gebracht worden met het steeds periodiek opnieuw vastgestelde Gemeenschappelijk Landbouw Beleid. Om lidstaten daarin meer inspraak te geven, is besloten ze voor de huidige GLB-periode (die loopt tot 2027) voor het eerst allemaal een eigen Nationaal Strategisch Plan (NSP) op te laten stellen. Daarin mochten landbouwministeries zelf uitwerken hoe ze de EU-doelen precies zouden gaan behalen.

De onderhandelingen voor het Nederlandse NSP – tussen het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) en de Europese Commissie – verliepen moeizaam. Brussel had serieuze zorgen, onder andere over het ontbreken van maatregelen ter bescherming van de biodiversiteit. Ook schrok de Europese Commissie er niet voor terug om de olifant in kamer te benoemen: de enorme Nederlandse veestapel.

Grondverlies

Eind vorig jaar stelde de voor het stikstof-dossier verantwoordelijke LNV-minister Van der Wal een eenmalige vrijwillige regeling voor om piekuitstoters uit te kopen. Nederlandse veeboeren mogen minder dieren houden, moeten een deel van hun grond aan natuurherstel geven en meer natuurlijke bufferstroken aanleggen rond-

om sloten en beekdalen. In de voorstellen verliest de veehouderijsector een kwart miljoen hectare aan landbouwgrond en moet de melkproductie met een derde krimpen. Om Nederland naar een akkoord toe te polderen worden er sinds januari wekelijks gesprekken gevoerd in zes sectortafels die samen moeten uitmonden in een alomvattend landbouwakkoord.

Trienke Elshof is binnen LTO (Land- en Tuinbouw Organisatie Nederland) portefeuillehouder platteland en omgeving. “Boeren zullen grond nodig hebben om te kunnen extensiveren”, protesteert ze. “Stikstof is een drukfactor op de natuur. Maar water, verdroging of stijgende temperaturen zijn dat ook.” Zelf runt Elshof met haar man een melkveebedrijf van 230 koeien in Friesland. Plannen om uit te breiden heeft het echtpaar opgegeven. Toch is juist dat model van intensivering en goedkoop produceren voor de internationale markt jarenlang gepromoot door LTO. “Als brancheorganisatie zeg je natuurlijk niet snel dat het allemaal wel een tandje minder mag en soms zijn ook echt verkeerde keuzes gemaakt”, blikt ze terug.

Hypocrisie

Hans Geurts was 8 jaar lang lid van het dagelijks bestuur van de Nederlandse Melkveehouders Vakbond (NMV). Hij runt een melkveebedrijf in het kleine dorpje Veulen op de Limburgse Peel en vindt dat de stikstofmaatregelen boeren opzadelen met onacceptabel veel onzekerheid. “Vanuit mijn erf zijn de Peelvenen maar 2 kilometer ver. Veel piekbelasters hier in de buurt zijn inmiddels uitgekocht”, vertelt hij. “Nie-

In mei 2019 oordeelde de Raad van State in Den Haag dat het Programma Aanpak Stikstof (PAS) van de Nederlandse overheid in strijd was met de Europese regels over biodiversiteit. Die PAS-regeling was een door de overheid bedacht geitenpaadje om bouwbedrijven, zware industrie en boerderijen toestemming te kunnen blijven verlenen voor het uitstoten van stikstof – zonder daarvoor formeel een vergunning af te geven en op voorwaarde dat die uitstoot in de toekomst gecompenseerd zou worden. Na de RvS-uitspraak ging Nederland op slot en moest het kabinet snel een oplossing vinden. Die werd gevonden in de verplichte uitkoop van piekuitstoters in de veehouderij.

mand is sindsdien komen uitzoeken wat de natuureffecten daarvan eigenlijk zijn. Wie garandeert mij dus dat ik over 2 jaar niet ook opeens weg moet?”

In zijn tijd als NMV-bestuurder trok Geurts samen met Milieudefensie op uit protest tegen de grenzeloze vrijhandel die vanaf begin jaren negentig hoogtij viert. Het maakt individuele boeren kwetsbaar, zegt Geurts, en daarom pleit hij voor nieuwe marktregulering die boeren meer prijszekerheid kan bieden. Om de huidige stikstofcrisis te bezweren moet er volgens hem gekeken worden naar voermaatregelen, het bijmengen van water in de mest of technische ingrepen op de boerderij voordat de overheid grijpt naar de hakbijl van gedwongen uitkoop. “Ik zie ook wel dat de intensieve veeteelt uit zijn voegen is gegroeid. Als de politiek had gewild, hadden we 10 jaar geleden al kunnen beginnen met het geleidelijk inkrimpen van de veestapel. Maar Den Haag deed het tegenovergestelde. Ik kan me verhitte discussies herinneren met D66-politici die destijds meer melkexport wilden en nu pleiten voor halvering van de veestapel. Dat is precies de hypocrisie die boeren nu onverdraaglijk vinden.”

Stelselmatig genegeerd

Dat juist Nederland de allerlaatste EU-lidstaat was die met de Europese Commissie overeenstemming wist te bereiken over een nationaal landbouwplan, verbaast Herman Lelieveldt niets. “Met de *Farm-to-Fork*-strategie heeft Brussel nu een verduurzamingspakket op tafel gelegd dat heel ambitieus is. Landen als Nederland met veel intensieve landbouw hebben daar helemaal geen zin in

en strubbelen tegen.”

Nederland heeft waarschuwingen over de milieu-impact van de sector jarenlang stelselmatig genegeerd, benadrukt de Zeeuwse politicoloog. “Keer op keer heeft men de maximale ruimte opgezocht om de milieuregels op te rekken en altijd dacht de Nederlandse politiek daarmee weg te komen. Dat de Commissie nu eindelijk een grens trekt, is niet de schuld van Brussel.” Door de constante schaalvergroting in de landbouw zijn er grote financiële belangen samengeklonterd in een dalend aantal boerenbedrijven. Daaromheen is een schimmig universum ontstaan van grote multinationale ondernemingen met eigen belangen. Ook boerenpartij BBB komt uit de hoek van het agrarische grootbedrijf. De verkiezingsoverwinnaar werd 4 jaar geleden opgericht met hulp van het in Deventer gevestigde communicatiebureau ReMarkAble. Dat werkt op zijn beurt weer voor klanten als chemie-multinational Bayer, melkrobotfabrikant SAC, grote plantveredelaars en veevoerfabrikanten.

Individuele boeren zijn dat grootschalige systeem langzaam binnen gerommeld door bedrijven die niet hun belangen delen, vindt Lelieveldt. “Veel boeren zitten nu tot hun nek in de schulden, ze zijn verstrikt in een woud van contracten met hun toeleveranciers en de bank. Het is moeilijk om uit dat systeem te ontsnappen als je er eenmaal in zit. Maar ze hebben óók decennialang geprofiteerd van de buitengewoon hechte banden tussen de eigen lobby, het ministerie en de politieke partijen die meestal de ministers van landbouw leverden.”

Landbouwakkoord

Meer dan vijftig partijen onderhandelen sinds januari over de toekomst van de agrarische sector in Nederland. Prangende vragen als hoeveel grond beschikbaar blijft voor boeren en tuinders, financiering en een nieuw verdienmodel voor boerderijproducten komen daarbij aan bod. Waar de Nederlandse Melkveehouders Vakbond begin februari een bom leek te willen leggen onder de onderhandelingen, stapten in maart zowel de Dutch Dairy Board en belangenclub Agractie uit het overleg. LNV wil dat uiterlijk in mei een landbouwakkoord op tafel ligt.

Boerenprotest op het Malieveld, zomer 2021.

“Als meer boeren nutriëntencirkels lokaal sluiten, is de stikstofcrisis zo opgelost”

Lelieveldt verwacht niet veel van dat akkoord: “De hoge veedichtheid leidt onherroepelijk tot een onaantvaardbare hoeveelheid vervuiling. Dat er gesneden moet worden in de veestapel is daarom onvermijdelijk. Dat wordt een traumatische omslag die te vergelijken is met de Limburgse mijnsluiting of het verdwijnen van de Twentse textielindustrie. Helaas hebben we in Nederland een overheid die te bang is daarin het voortouw te nemen.”

Nieuwe kansen

Jan Duijndam zit in de keuken met een kop koffie in zijn handen en een 7 maanden oud kleinkind op schoot. Om beurten komen de boerderijmedewerkers lunchen aan de grote eettafel. Hij is blij dat de Europese Commissie meer geld beschikbaar stelt voor de duurzaamheidstransitie. Als onderdeel van het nieuwe GLB kunnen boeren naast de gebruikelijke hectaresubsidies nu ook geld krijgen voor ecoregelingen: activiteiten die bijdragen aan verduurzaming.

Buiten op het erf staan kruiwagens met door de supermarkt afgekeurde bloemkolen klaar om gevoerd te worden aan de koeien. Grote hopen snoeiafval uit omringende natuurgebieden liggen te wachten om ge-

mengd te worden met koeienmest. Die organische compost verkoopt hij aan akkerbouwers en fruittelers in de buurt. Hun producten neemt hij vervolgens weer af om te verkopen via de boerderijwinkel, of direct aan voedselcoöperaties en horeca in Den Haag en Rotterdam. “De kern van ons kringloopdenken is dat wij als koeienboer goed nadenken over wat akkerbouwers nodig hebben. Als meer boeren dat doen, kun je nutriëntencirkels lokaal sluiten en is de stikstofcrisis zo opgelost. De verschuiving naar een duurzaam landbouwsysteem biedt boeren nieuwe kansen. Als ze daar tenminste voor openstaan en de politiek ze ondersteunt.” □

“Als brancheorganisatie zeg je natuurlijk niet snel dat het allemaal wel een tandje minder mag”

De werelderfgoedlijst van het heelal

Henry Mentink ging vorig jaar op Earth Day op pad met een kruiwagen vol aarde. In 45 dagen liep hij van Varik naar het hoofdkwartier van UNESCO in Parijs, een tocht die door Jan Kleefstra beschreven wordt in een dichtbundel die nu verschijnt. Komende lente staat er een nieuwe kruiwagenmars op het programma.

Tekst Esmee de Gooyer Beeld Henriëtte Moes en Jeanne Specht Grijp

Mentink noemt zijn tocht 'theatraal', wat goed past bij zijn enorme missie: de hele aarde op de werelderfgoedlijst plaatsen, zodat die de verdiende bescherming krijgt. In

Parijs overhandigde hij het *Aarde Manifest* aan Lazare Eloundou Assomo, directeur van de wereld-erfgoedlijst van UNESCO.

Tijdens zijn reis had Henry Mentink allerlei metgezellen. Dichter Jan Kleefstra wandelde op verschillende momenten mee en de rest van de ruim 500 kilometer lange tocht was hij er virtueel bij. Kleefstra schreef voor elke dag van de reis een gedicht. Die 45 stukken zijn samen met foto's

van de tocht gebundeld in het boek *Een Krui-tocht, over Aarde*. De opbrengsten daarvan gaan naar het Veerhuis in Varik, een 'kennis- en doehuis voor de nieuwe samenleving' waar Mentink bij betrokken is.

Tijdens zijn tocht werd Mentink uitgenodigd door de Europese Commissie in Brussel. "Zij waren blij met zo'n positieve actie, voor de rest krijgen ze vooral lobbyisten op bezoek", vertelt hij. "Dus vroegen ze of we dit jaar weer terug willen komen. Frans Timmermans (vicevoorzitter van de Europese Commissie - red.) is er dan zelf ook bij. Op 31 mei hebben we een afspraak met hem staan. We vertrekken 24 mei vanuit Zundert in Brabant." Dit keer met niet een, maar een

→ heleboel kruiwagens – en metgezellen. “Tijdens deze tocht staat het bodemleven centraal, op initiatief van Theo Mulder. Hij liep vorig jaar een dagje mee en kwam met het idee om deze keer met meer kruiwagens te lopen.” Mulder legt met zijn boerenbedrijf en stichting Symphony of Soils de focus op een levende bodem. De centrale boodschap: als we de bodem leidend maken in het landbouwbeleid en de landbouwpraktijk, lossen we tegelijkertijd andere grote problemen op, zoals het stikstofoverschot, de bodemdegradatie en de verslechterende water- en voedselkwaliteit. “We moeten niet meer handelen in grond, maar die verzorgen. Tijdens de mars lopen we langs boerderijen die ook bezig zijn met het zorgen voor de aarde”, legt Mentink uit. Ook voor de bodem is een manifest geschreven, dat in mei overhandigd wordt aan Frans Timmermans. Ook meelopen? Aanmelden kan via [kruiwagenmars.be](https://www.kruiwagenmars.be). □

Jan Kleefstra en Henry Mentink tijdens de krui-tocht.

Dag 14: Vilvoorde-Brussel, 5 mei 2022

Overwoekerd raken is misschien wel de mooiste dood.
Daar waar je in de grond verdwijnt, begint het leven pas echt.

Jan Kleefstra

Het Veerhuis organiseert samen met een aantal andere organisaties een vertoning van de documentaire *Down to Earth*, waarin een groep inheemse leiders wordt gevolgd. 15 mei in Nijmegen. Kaarten en meer informatie op: [Downtoearth.youbedo.nl](https://downtoearth.youbedo.nl).

Beeld: Henry Mentink

Beeld: Henry Mentink

Dag 45: Parijs, eindpunt UNESCO, 7 juni 2022

Parijs, UNESCO hoofdkantoor

De toevalligheid van het leven op Aarde doet niets af aan het feit dat de Aarde zelf een rondzwervend brokje materie in het universum is. En als erfgoed op Aarde de vergaarbak van uniciteit is, en tot dusver de Aarde in het universum, zover we weten, het enige klompje is waar onze vorm van leven tot stand is gekomen, dan verdient die uniciteit vooralsnog een plek op de werelderfgoedlijst van het heelal.

Het is te mooi om waar gebleken. Iedere wandeling weer, en deze krui-tocht in het bijzonder. De verwondering over de drijfveren van ieder afzonderlijk leven, op ieders eigen plekje op Aarde, om zo lang mogelijk of als nodig is te overleven. En daar ieder moment deelgenoot van en onlosmakelijk mee verbonden te zijn, is de dankbaarheid die je voelt als je over de Aarde wandelt. En al de zintuigen open staan om je te verbinden met de liefde die rondzingt, rondzoemt, rondgeurt, ronddartelt, ronddroomt.

Plots regent het
mijn hart in slaap
het vers net op tijd

het noorden bevrijdt al snel de stem
die alleen voor mij zingt

ik geef er gehoor aan
noem haar een goudplevier
en zwijg geduldig
over de afgewezen woorden

ik wijs haar de vlakke aan
die zich in een toonaard verandert

om in ieders hart door te dringen

en haar als prooi aan de oneindigheid te voeren

Jan Kleefstra

Voor al in de stad zie je ze overal: fietsen, scooters en auto's voor algemeen gebruik. Door onze twee- of vierwielers te delen, kunnen we de CO₂-uitstoot omlaag brengen. Maar hoe duurzaam zijn al die deelvoertuigen eigenlijk?

Tekst **Hidde Jansen** Beeld **Shutterstock**

Duurzaam zullen we alles delen

Een ov-fiets pakken om van het station naar je werk te gaan, een auto boeken voor een dagje strand of op de deelscooter even langs bij een vriend die aan de andere kant van de stad woont. Op de Nederlandse wegen zijn steeds meer deelvoertuigen te vinden die voor allerlei ritjes gebruikt worden. Zeker in grote steden groeit de populariteit, vertelt Karst Geurs, hoogleraar Transport Planning aan Universiteit Twente. “Het is handig als lopen net te ver is, een plek lastig te bereiken is met het ov of als je niet vaak een auto gebruikt. Een eigen auto kan vooral als je in de binnenstad woont erg duur zijn, door hoge parkeerkosten en dergelijke.”

Online platforms en apps

Nieuw is het concept van deelvervoer niet. Al in de jaren 60 kwamen de provo's met het wittefietsenplan, een deelfietsensysteem

voor Amsterdam. Daar schuilde vooral een idealistische gedachte achter: collectief bezit maakt fietsen beschikbaar voor iedereen. Carpoolen, het delen van een auto om bijvoorbeeld naar je werk te gaan, bestaat al sinds halverwege vorige eeuw. Met name de oliecrisis in de jaren 70 gaf het fenomeen een flinke boost: het verzachtte het leed van de hoge benzineprijzen. Het eerste autodeelbedrijf in Nederland, Greenwheels, zag in 1995 het levenslicht en de eerste ov-fietsen verschenen rond de eeuwwisseling.

Toch is deelvervoer pas de laatste 10 jaar sterk in ontwikkeling. Tussen 2015 en 2021 groeide het aantal autodelers van zo'n 90 duizend tot bijna een miljoen. Ook het aanbod en gebruik van deeltweewielers (fietsen en scooters) is sterk gestegen. “Door de komst van online platforms en apps is het eenvoudiger een rit te plannen, boeken en betalen”, zegt Geurs. “Ook wordt het steeds

meer gestimuleerd door de overheid vanwege de schaarser wordende ruimte. Delen zorgt voor minder drukte op de weg en meer ruimte in de stad.”

Milieuvoordelen

Maar er is nog een andere reden om voertuigen te delen: het is goed voor het milieu. “Als we vaker delen, hoeven er minder nieuwe voertuigen geproduceerd te worden. Dat scheelt CO₂-uitstoot en grondstoffen”, zegt Geurs. “Ook maken mensen die een deelauto gebruiken per persoon minder kilometers dan mensen die een auto hebben. Voor een ritje naar de supermarkt pak je niet zo snel een deelauto. Steeds meer deelvoertuigen zijn bovendien elektrisch, deelscooters zelfs vrijwel altijd. En je hebt minder parkeerplekken nodig. De ruimte die vrijkomt kun je gebruiken voor meer groen in de stad.”

Vanwege die milieuvoordelen kan deelmobiliteit bijdragen aan het behalen van de klimaatdoelen. Wegverkeer is momenteel goed voor 18 procent van de uitstoot van broeikasgassen in ons land. Verschillende gemeenten proberen daarom het deelvervoer te bevorderen, zo ook Rotterdam. “Minder rijdende auto's betekent een gezonder milieu en

schonere lucht in de stad”, vertelt Mariet de Haas, coördinator deelmobiliteit en mobiliteitshubs bij de gemeente. “Mede daarom stimuleren we lopen, het gebruik van (deel)tweewielers en het ov boven autogebruik en -bezit. Met minder autoritten hopen we jaarlijks tonnen aan CO₂-emissie te besparen.”

Tegelijkertijd probeert Rotterdam het gebruik van deelauto's op verschillende manieren aantrekkelijker te maken. De Haas: “Door het uitbreiden van betaald parkeren en het autoluwer maken van de binnenstad bijvoorbeeld. Zo wordt het interessanter geen nieuwe auto te kopen of de eigen – vooral tweede – auto te verkopen. In 2030 moet 4 tot 5 procent van alle auto's in de stad een deelauto zijn: dat is onze ambitie. Ook willen we dat deelvervoer in de gemeente zoveel mogelijk elektrisch is. Bij deelscooters en -bakfietsen is dat al het geval, en sinds vorig jaar moet elke nieuw geplaatste deelauto in de stad elektrisch zijn.”

Toch niet zo groen?

Minder (privé)voertuigen op de weg die ook nog eens vaker elektrisch zijn: dat moet wel een mooi milieueffect opleveren. Zo simpel ligt het helaas niet, zegt Geurs. Het milieueffect hangt bijvoorbeeld sterk af van wat een deelvervoersmiddel precies vervangt.

“Als een deelauto vier privéauto's van de weg houdt, is het milieueffect duidelijk positief. Maar wanneer een deelauto wordt gebruikt voor een rit waar iemand voorheen het ov of de fiets voor zou hebben genomen, is het milieueffect negatief. Datzelfde geldt voor tweewielers. Uit verschillende onderzoeken blijkt dat deelfietsen en deelscooters vaak een substituuut zijn voor lopen of het ov, maar nauwelijks voor de auto. Terwijl alleen dat laatste voor milieuwinst zorgt.”

Een ander nadelig milieueffect is de kortere levensduur van deeltweewielers. Mensen gaan minder zorgvuldig met de voertuigen om, fietsen en scooters raken sneller beschadigd of verdwijnen in sloot of gracht. Bij elektrisch vervoer wordt de milieu-impact

“Als een deelauto vier privéauto's van de weg houdt, is het milieueffect positief”

nog eens extra vergroot omdat accu's regelmatig vervangen moeten worden. Uit cijfers van het Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid (KiM) blijkt dat de CO₂-voetafdruk van gedeelde lichte elektrische voertuigen (LEV's, zoals e-bikes, micro-auto's en e-scooters) zelfs twee keer hoger is dan van dezelfde voertuigen in privébezit. Bij deelauto's zijn de cijfers gunstiger: daar ligt de CO₂-voetafdruk wel zo'n 7 tot 11 procent lager ten opzichte van een privévoertuig. Over de exacte levensduur van deelauto's heeft het KiM nog geen informatie.

De deelscooters als e-sigaret

Collin Molenaar van actiegroep Scootervrij ziet de deelscooter het liefst zo snel mogelijk verdwijnen. Hij vergelijkt de deelscooter met de e-sigaret. “Beide producten worden gebracht als stap in de goede richting: een →

“Al in de jaren 60 kwamen de provo's met het wittefietsenplan”

→ elektrische deelscooter is minder schadelijk voor het milieu dan een scooter met verbrandingsmotor – net zoals een e-sigaret minder slecht voor je gezondheid is. Maar helemaal milieuvriendelijk of gezond zijn de nieuwe varianten natuurlijk niet. Maar dat verzwijgen aanbieders vaak. Met slimme marketing worden mensen die het product voorheen nooit gebruikten verleid om dat wel te gaan doen. Dus neemt het totale gebruik toe en worden de positieve effecten weer teniet gedaan.”

Vorig jaar diende Scootervrij een klacht in bij de Reclame Code Commissie (RCC) over deelscooteraanbieders Felyx en GO Sharing. Beide bedrijven claimden volgens Molenaar onterecht emissievrij en milieuvriendelijk te zijn. “Het vervangen van accu’s en herplaatsen van de scooters wordt gedaan met busjes die lang niet altijd elektrisch rijden. Van emissievrij kun je dus zeker niet spreken.” De RCC verklaarde de klacht van scootervrij gegrond: Felyx en GO Sharing mogen geen absolute claims als ‘duurzaam’ en ‘milieuvriendelijk’ meer maken.

Overlast

Nog iets waar veel mensen zich aan ergeren: rondslingerende fietsen en scooters. Die problemen doen zich vooral voor wanneer gemeenten geen vaste mobiliteitshubs – locaties waar gebruikers kunnen op- of overstappen op deelvervoer – hebben ingericht, vertelt Geurs. “In andere landen zijn steden deelvervoer al vrij snel na de introductie gaan reguleren. Onder meer door *freefloating*, waarbij je een voertuig overal in de stad mag achterlaten, aan te pakken. Maar in Nederland is daar vrij lang mee gewacht. Veel gemeenten hebben zelfs nog helemaal geen regelgeving of beleid.”

Mede vanwege de overlast doet Utrecht deelscooters zelfs in de ban. In plaats daarvan kiest de gemeente voor een verdubbeling van het aantal e-bikes, die minder ruimte innemen en makkelijker te plaatsen zijn in

fietsenrekken. In Rotterdam zijn deelscooters nog wel welkom, zegt De Haas. “Rotterdam is veel uitgestrekter dan Utrecht. Daardoor hebben deelscooters meer potentie om auto’s te vervangen en zijn ze naast deelfietsen een logische optie. Samen met aanbieders sturen we op zorgvuldig gebruik. Via software kunnen ze bijvoorbeeld instellen dat een voertuig niet op slot kan als die buiten een hub wordt achtergelaten. Daar hebben aanbieders zelf ook belang bij. Ze lopen het risico hun vergunning te verliezen als hun voertuigen overlast veroorzaken.”

Ook verzekeraars onderzoeken of ze zorgvuldig gebruik in de hand kunnen werken. Bij deelmobiliteit is het nu nog zo dat niet de bestuurder, maar de aanbieder van het voertuig zich moet verzekeren. Omdat gebruikers zich hierdoor minder verantwoordelijk

voelen, is er vaker schade. En dat leidt weer tot hogere verzekeringspremies voor de aanbieders. Verzekeringsadviseur Aon kijkt in een pilot of het mogelijk is de verzekering op naam van de gebruiker te zetten, zodat die zorgvuldiger gaat rijden. Iemand die geen of weinig schade rijdt, kan worden beloond met bijvoorbeeld een lagere verzekeringspremie of gratis rijminuten.

Kiezen voor groenste optie

Waar ook nog winst te behalen valt, is het gebruiksgemak. Verschillende aanbieders kunnen bijvoorbeeld beter geïntegreerd worden binnen één app of platform. “Het is nu nog heel lastig om een goed overzicht van het aanbod te krijgen en ritten te combineren”, zegt Geurs. “Je moet daarvoor afzonderlijke apps gebruiken. Ook krijg je geen goede prijsvergelijking tussen aanbieders

Aanbod en gebruik

- **Deelauto's:** 87.825 (2021). Hiervan is 75 duizend peer-to-peer en 5 procent business-to-consumer (B2C). Ongeveer 6 procent van de Nederlanders boven de 18 jaar gebruikt af en toe of regelmatig een deelauto.
- **Deelfietsen:** 27,5 duizend (2020). Ongeveer 10 procent van de Nederlanders maakt jaarlijks minstens één keer gebruik van een deelfiets.
- **Deelscooters:** 10 tot 11 duizend (2022). Over het gebruik van deelscooters zijn (voor zover) geen cijfers bekend.

Cijfers: Rijkswaterstaat, Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid en Scootervrij

van hetzelfde soort voertuig. Als dat goed geregeld wordt binnen één platform, kan dat het gebruik van deelvervoer een boost geven.”

Het digitaal integreren van deelservices wordt ook wel *Mobility as a Service* (MaaS) genoemd. Met MaaS kun je volgens Geurs ook sturen op duurzaamheid. “Wanneer iemand een auto wil boeken, kun je de meest milieuvriendelijke optie in de buurt bovenaan zetten. Gemeenten moeten er dan wel voor zorgen dat er voldoende hubs zijn met faciliteiten voor elektrisch vervoer, zoals laadpalen. Het gaat er uiteindelijk om dat het hele netwerk goed op elkaar aan sluit. Zowel digitaal, via MaaS, als in de praktijk, met hubs. Daarom is samenwerking en kennisuitwisseling tussen overheden, bedrijven en kennisinstellingen zo belangrijk.”

Toegankelijker maken

Uiteindelijk is natuurlijk de belangrijkste vraag of gebruikers het zelf ook zien zitten om voertuigen te delen. Er wordt weliswaar meer gedeeld dan 10 jaar geleden, maar een eigen voertuig blijft favoriet. Volgens het CBS steeg het aantal personenauto's van particulieren in 2021 met 1,6 procent, terwijl de bevolking met 0,67 procent toenam. Uit onderzoek van onderzoeksbureau Motivaction blijkt dat de grote massa nog niet bereid is om afscheid te nemen van zijn privévoertuig. Zij zien de duurzame voordelen wel, maar die wegen voor veel mensen vooralsnog niet op tegen het comfort van bezit. Deelvervoer lijkt nu vooral een aanvulling op privébezit in plaats van een vervanging ervan.

Daarnaast moet deelvervoer veel toegankelijker worden, zegt Geurs. En dus goedkoper. “De grootste groep gebruikers zijn nu mensen met een middelhoog inkomen. De prijs per rit of voor een abonnement is nog altijd relatief hoog, zeker in vergelijking met het ov. Wil je deelvervoer aantrekkelijker maken, dan moet de prijs omlaag. De overheid moet kijken naar financiële ondersteuning of subsidies voor gebruikers van elektrisch deelvervoer. Voor de aanschaf van een elektrische auto krijg je subsidie, waarom dan niet voor het delen ervan? Dan kan deelvervoer een waardevolle rol spelen bij de transitie naar elektrische mobiliteit.” □

Lawrence Cheuk vraagt zich af: wanneer gaan we een eerlijke en inclusieve energietransitie opeisen?

What do we want? System change!

Afgelopen maart had ik het voorrecht in Johannesburg namens Oxfam Novib een aantal partners en activisten in Zuid-Afrika te ontmoeten. Zoals Mamosweu Tsoabi, een van de oprichters van het Serapeng sa Basadi-project. Deze biologische boerin en klimaatsactivist wil met haar project mensen leren hoe je kruiden en groenten verbouwt zónder veel water te verbruiken.

De worsteling met de gevolgen van klimaatverandering, een afwezige overheid en hebzuchtige bedrijven is daar groot. Door voortdurende stroomstoringen gaan apparaten kapot, waardoor mensen voor verwarming en koken overstappen op hout of kolen. Het gebrek aan water is zo groot dat mensen niet altijd voldoende groenten en kruiden kunnen verbouwen voor eigen consumptie, laat staan voor de verkoop. In townships moeten mensen vooral voor zichzelf zorgen. De overheid is nergens te bekennen, dus zijn ze op elkaar aangewezen.

Ons neoliberale economische systeem vormt tot op de dag van vandaag een bedreiging voor het levensonderhoud en de mensenrechten in Zuid-Afrika. Neem het Amadiba Crisis Committee (ACC) in Oost-Kaap, dat sinds 2007 tegen westerse bedrijven strijdt. Eerst tegen destructieve mijnbouw van een Australisch bedrijf en sinds enkele jaren tegen de praktijken van Shell. Als er banen en economische groei worden beloofd, is het begrijpelijk dat mensen brood op de plank verkiezen boven biodiversiteit, natuur en klimaat. Maar met het werk en het kleine beetje inkomen duiken ook uitbuitingspraktijken van mens en milieu op. Het is een verdeel-en-heerstactiek, zodat mensen geen gezamenlijke vuist kunnen maken tegen westerse bedrijven. Medewerkers van het ACC zijn doelwit van doodsbreidelingen en worden daarom altijd vergezeld door gewapende persoonsbeveiligers. En toch geven zij de strijd niet op.

En er zijn meer partners en activisten die, ondanks de vele tegenslagen en obstakels, niet opgeven. Zo klaagde jongerenorganisatie African Climate Alliance de Zuid-Afrikaanse staat aan voor het gebruik van kolen. Behalve protesten tegen fossiele bedrijven organiseren ze vanuit Kaapstad ook trainingen en betrekken ze jongeren bij de energietransitie. Zo creëren zij hun eigen manier om hun gemeenschappen te mobiliseren. Om te laten zien dat er ook een andere weg is; dat een inclusieve en rechtvaardige transitie geen illusie is. Ze eisen systeemverandering. Want een energietransitie zonder systeemverandering houdt dit neoliberale economische systeem alleen maar overeind. Met alle gevolgen van dien.

Lawrence Cheuk was jarenlang actief als jongere klimaatsactivist. Hij was voorzitter van JMA – nu Milieudéfensie Jong – en lid van het Europees jongerenbestuur. Hij zet zich in voor een rechtvaardig klimaatbeleid, inclusiviteit en antiracisme.

“Voor de aanschaf van een elektrische auto krijg je subsidie, waarom dan niet als je deelt?”

Algemene Ledenvergadering Milieudefensie

Ben jij er ook bij?

Beslis mee

Meld je aan op milieudefensie.nl/alv of via de Servicelijn: 020-6262620 of mail naar service@milieudefensie.nl

Wat kun je verwachten?

- jaarrekening en jaarverslag 2022
- (Her)verkiezing leden Raad van Toezicht
- Actiepunten uit de vorige ALV
- Heerlijke, vegetarische lunch

Extra!

Na afloop is op dezelfde locatie ons inspirerende **Klimaatfestival**

Volledige informatie vind je op milieudefensie.nl/alv of kun je opvragen bij de Servicelijn.

Zaterdag 10 juni 2023

10.00 - 14.30 uur

WAAR

Op locatie in Utrecht of te volgen via een livestream

STEMMEN

vanaf 2 weken van tevoren digitaal, en op de dag zelf

Foto: Marieke Wijnjes ©

Maak jouw werk toekomstproof

Dankzij Anne & haar collega's maakt de **gemeente Amsterdam** nu betere plannen om haar duurzaamheidsdoelen wél te halen.

Ook jij kunt invloed kunt hebben op het klimaatbeleid van het bedrijf waarvoor je werkt.

Ga naar JouwBedrijfToekomstproof.nl

Gijs Voskes (23)

Is: Student toegepaste ethiek

Missie: Geen overheidsgeld meer naar de fossiele industrie

Waarom voer je bij Extinction Rebellion actie tegen fossiele subsidies? "Het is een no-brainer, toch? De regering ondermijnt met belastingkorting voor de fossiele industrie de eigen klimaatdoelen - die sowieso al niet ambitieus genoeg zijn om desastreuze klimaatverandering te voorkomen. Je hoeft het verder niet eens te zijn met de meer radicale eisen van XR om dit belachelijk te vinden. Dat verklaart ook wel de hoge opkomst bij onze acties."

Jullie blokkeren iedere maand de A12, net zolang tot de fossiele subsidies zijn afgeschaft. Hoe lang moeten jullie daar nog mee doorgaan, denk je? "Ik hoop oprecht dat we niet nog een keer op dat koude asfalt hoeven te zitten. Maar de overheid wil ons blijkbaar liever in groten getale arresteren dan iets aan die subsidies doen. Ze zijn het al sinds 2009 zogenaamd aan het onderzoeken en berekenen. De klasieke dooddoener natuurlijk. Het is allang duidelijk dat het om minstens 17,5 miljard euro per jaar gaat."

Het is niet niks, om een snelweg te blokkeren en het risico te lopen gearresteerd te worden. Waarom kies je zelf voor deze manier van actie voeren? "Klimaatverandering geeft mij al van jongs af aan een onrustig en onheilspellend gevoel. Ik heb bij XR eerst van alles achter de schermen gedaan, zoals brieven schrijven en praten met politici. Maar hoe meer ik mij er mee bezig hield, hoe erger mijn klimaatangst werd. Daarbij vergeleken vond ik het idee van de wet overtreden opeens helemaal niet meer zo eng. Toen we in februari de tunnel uitliepen en daar omheen tweeduizend mensen stonden te joelen, allemaal mensen met dezelfde angsten en hetzelfde doel, was dat voor mij een ongelooflijk krachtige ervaring. Daar haal ik hoop en moed uit."

"Met belastingkortingen ondermijnt de regering haar eigen klimaatdoelen"

Magisch tragisch

"Mijn naam is Diewke van den Heuvel en misschien ken je me al wel van mijn werk als fotograaf. Klimaatverandering is een ingewikkeld concept waar je veel over hoort in het nieuws, maar wat niet direct zichtbaar is voor iedereen. Daarom is het zo belangrijk om het 'met eigen ogen' te zien. Dat kun jij binnenkort ook, via mijn camera."

Zo begon ze, maanden geleden, met een crowdfundingactie om de uitgave van haar fotoboek *Melting Heart* mogelijk te maken. Dat is gelukt, het boek ligt nu voor me en toont aangrijpende foto's van het smelten van de Aletschgletsjer, de grootste gletsjer van de Alpen.

Iedere zomer, als de zon hoog en warm aan de hemel staat, komt het ijs golvend, rafelend, vloeiend, brekend, kreunend, smeltend in beweging. Tot de gletsjer over 70 jaar waarschijnlijk helemaal verdwenen is. "Elk jaar ga ik naar Zwitserland om dit met eigen ogen te zien en het vast te leggen met mijn camera."

Na een korte inleidende tekst in Nederlands, Engels en Zwitsers toont de fotograaf ons prachtige foto's met berglandschappen in duizend tinten wit en blauw, vol schaduwen en lichtreflecties en af en toe een handvol aangewaaid saharazand.

De beelden bieden weinig houvast; je weet niet wat je ziet, maar je voelt de ijle berglucht. Het is alsof je daar ter plekke in de zon staat, op het gladde, krakende ijs, hoog in de bergen.

Je glijdt opzij, je zakt bijna door het ijs.

En daaronder, diep daaronder, stroomt het water.

"Steeds weer zie ik de grens van de gletsjer verschuiven en wordt het door het smelten steeds gevaarlijker om er op of onder te gaan." Af en toe zie je een kind, soms een korstmoss of een bloem, maar steeds opnieuw is daar het ijs, schurend op de rotsen. "Magisch tragisch", zegt Van den Heuvel zelf.

Het is geen boek om snel doorheen te bladeren. Je legt het open, op een willekeurige bladzijde, en laat het voor je liggen. Je kijkt en kijkt, en droomt dan langzaam weg.

De onvoorstelbaar oude gletsjer spreekt van een diepe, trage tijd die ons voorstellingsvermogen te boven gaat. Maar zelfs die gletsjer komt nu tot een eind.

"Door steeds weer terug te komen, leg ik heel tastbaar de relatie tussen mens en natuur vast. Zo maak ik het vage idee van klimaatverandering tot een poëtisch en toch ook confronterend beeld."

Thomas van Slobbe

Melting Heart

Diewke van den Heuvel
Uitgeverij Lectoris, 2023.
ISBN 9789462264700, 124 pagina's.
Prijs € 40,-.

PUBLICATIES

Boos op de wereld

Het idee voor *Winnen van de wereld* kreeg Mark Boode toen hij in 2019 met Teachers for Climate meewerkte aan de organisatie van de klimaatstaking. Er waren 35 duizend scholieren op de been voor het klimaat en Boode wilde in zijn volgende boek laten zien waar zij voor vechten. In de young adult-roman volgen we Yanna, een jonge activist die boos is op de wereld.

Winnen van de wereld.

Mark Boode. Uitgeverij Lemniscaat, maart 2023. ISBN 9789047715177. 223 pagina's, paperback. Prijs €16,99.

Beestjes in de stad

De Amsterdamse stadsecoloog Remco Daalder schreef 3 jaar lang columns voor NRC over de natuur in de stad. Die zijn nu gebundeld in *Stadse beestjes*. Van muisjes in bankstellen tot reusachtige spinnen die over de metroperrons schuifelen - overal om ons heen leven dieren. In vijftig verhalen neemt Daalder je mee op ontdekkingsreis.

Stadse Beestjes: verrassende dierenverhalen van de straat.

Remco Daalder. Atlas Contact, maart 2023. ISBN 9789045048178. 176 pagina's, hardcover. Prijs €20,-.

Rechten voor De Wadden

Milieujurist Jessica den Outer heeft een missie: ze wil de natuur rechten geven. Daarmee is ze deel van een snel groeiende beweging. In haar boek zet ze een aantal verhalen van de juridische emancipatie van kwetsbare natuurgebieden op een rijtje, van een gletsjervallei in Californië tot de Spaanse zoutwaterlagune Mar Menor. Ook Nederland moet aan de slag met natuurgebieden als Amelisseweerd en de Wadden, vindt Den Outer.

Rechten voor de natuur.

Jessica den Outer. Uitgeverij Lemniscaat, maart 2023. ISBN 9789047714439. 200 pagina's, hardcover. Prijs €17,99.

Belastingontduiking als sport

De rijken worden steeds rijker. Het klinkt enorm populistisch maar dat maakt het niet minder waar. Middenin coronatijd, van maart 2020 tot maart 2021, namen de inkomsten van de twintig rijksten ter wereld toe met 624 procent! Er is behoorlijk wat aandacht voor tegenwoordig, net als voor de belastingparadijzen die het mogelijk maken dat zowel die rijken als de multinationals belasting kunnen ontduiken. Conclusie na het zien van *Tax Me if You Can*: ondanks de Luxembourg Leaks en de Panama Papers is de strijd tegen belastingontduiking niet bepaald succesvol geweest. In de jaren 70 waren er volgens het Tax Justice Network ongeveer vijftien belastingparadijzen, inmiddels zijn dat er zo'n negentig. Ook Nederland flitst kort voorbij. Een van de 'slimme' constructies om geld weg te sluisen heet zelfs een *Dutch sandwich*.

De focus van deze enigszins taaie en bij vlagen humoristische documentaire ligt op Frankrijk, het land van herkomst, waar politici vanaf de jaren 70 voortdurend hetzelfde riedeltje afdraaien. "Er is geen magisch geld", zegt de Franse president Macron in coronatijd tegen ziekenhuispersoneel dat meer geld wil om de boel draaiende te houden. "Er is geen magische geldboom", zegt ook de Britse voormalige minister-president May tegen een verpleegster die klaagt dat ze al jaren geen salarisverhoging meer heeft gehad. De film laat zien hoe de mechanismen overal hetzelfde zijn.

Frankrijk liep in 2018 80 tot 100 miljard euro aan belastinginkomsten mis. Dat is een derde van de totale belastinginkomsten, meer dan wat de overheid aan onderwijs en pensioenen tezamen uitgeeft en bijna drie keer zoveel als het totaal aan bijstandsuitkeringen. Ondertussen worden de publieke voorzieningen uitgehold, met als argument de schuldenlast. Dat probleem is zo opgelost - als de misgelopen belastingen toch geïnd kunnen worden. Bijvangst is dat de superrijken vaak een enorm hoge voetafdruk hebben. Met iets minder inkomen zullen ze misschien iets minder extreem vervuilen. Interessant is dat het sinds Reagan (jaren 80) in de VS geaccepteerd is om zo min mogelijk belasting te betalen. "De overheid is niet de oplossing voor onze problemen, de overheid is het probleem", luidde zijn inmiddels beroemde uitspraak. Zo was het niet altijd: in de jaren 40 vond men eigenlijk dat niemand meer dan 25 duizend dollar zou moeten verdienen (nu ongeveer een ton). Lange tijd werd daarboven gewoon keihard 95 procent belasting geheven. Inmiddels is het idee dat belastingontduiking een geoorloofde sport is wijd verbreid. Ook, zo concludeert een van de sprekers, bij degenen die dit probleem op zouden moeten lossen.

Wendy Koops

Tax Me If You Can, in de bioscopen vanaf 1 juni.

ONLINE

Tegencultuur

Muzikant Moby is een uitgesproken dierenrechtenactivist en maker van de gratis te downloaden documentaire *Punk Rock Vegan Movie*. Hierin laat hij een hele rits Engelse en Amerikaanse zeer principiële punkrockers aan het woord

over hun beweegredenen om geen dieren te eten. In de jaren 80 en 90 nam vegetarisme en later veganisme een enorme vlucht binnen deze tegencultuur. De vaak meer geschreeuwde dan gezongen teksten gingen erover en ook op albumhoezen en merchandise kwam het terug. Grappig is dat ze allemaal hun eigen overlevingsstrategieën hadden tijdens het toeren. De een at alleen brood en sla, de ander vooral misosoep. Wat dat betreft is er toch vooruitgang geboekt.

***Punk Rock Vegan Movie*, gratis beschikbaar via <https://www.punkrockveganmovie.com/>**

BIOSCOOP

Suggestief

Natuurinclusieve en biologische landbouw is volgens de makers van *Paved Paradise*, waaronder ecomodernist Hidde Boersma, niet de oplossing voor massa-extinctie. Wat dan wel? Een combinatie van zeer intensieve landbouw en rewilding, met extra ruimte voor cultuurlandschappen met extensieve landbouw. Bij die intensieve landbouw mag ook 'de apothekerkast voor planten' (landbouwgif) worden ingezet. We zien positieve voorbeelden van rewilding (het teruggeven van land aan de natuur) in Portugal en Costa Rica. De film suggereert dat Europa een nieuwe politieke weg inslaat waarbij technologie uit den boze is en we een manier van landbouw bedrijven (kleinschalig en lokaal) promoten die uit kinderboekjes lijkt te komen. Gerespecteerde figuren

als EU-politicus Bas Eickhout en journalist George Monbiot lijken deze gedachtegang te onderschrijven, maar of ze het echt over hetzelfde hebben, valt te betwijfelen.

***Paved Paradise*, nu te zien in de bioscopen.**

BIOSCOOP

Alles ademt Oekraïne

De animatiefilm *Mavka* heeft twee duidelijke missies: aandacht vragen voor de ecologische crisis en voor de Oekraïense tradities en cultuur. De familiefilm is gebaseerd op een Oekraïense klassieker uit 1912, geschreven door vrouwenrechtenactiviste Lesya Ukrainka. Alles in de muziek, kleding, achtergrond en geweldige natuur ademt Oekraïne. Pijnlijk met de huidige verwoestingen in het achterhoofd. Het bos wordt bevolkt door bedreigde dier- en plantensoorten, met speciale aandacht voor de lynx. Het meeslepende en soms grappige verhaal gaat over het jonge elfachtige wezen Mavka, dat ondanks haar zachte

karakter gekozen wordt als beschermer van het woud. Lukt het haar de hebzuchtige Kyliina tegen te houden? En hoe kan Mavka verliefd zijn op muzikant Lucas - een mens? Zijn die niet allemaal slecht? ***Mavka*, vanaf 19 april te zien in de bioscopen.**

Deelnemers van de Nationale Postcode Loterij Bedankt!

Samen geven we een leefbare aarde door

Dankzij jouw deelname aan de Nationale Postcode Loterij:

- voeren we actie voor het behoud van ons kostbare Waddengebied
- betaalt Shell de Nigeriaanse boeren 15 miljoen vanwege olievervuiling
- komen grote vervuilers in beweging voor het klimaat
- is er een wet die wereldwijde ontbossing tegengaat

milieudefensie
hoe geef jij onze aarde door?

NATIONALE POSTCODE LOTERIJ

Germaans-christelijke eieren

Vorig jaar kocht ik vier kippen die zeer productief bleken te zijn. Ze leggen zo veel eieren dat we van gekkigheid niet meer weten waar we er mee heen moeten. Toch heb ik spijt van de aankoop van dit toompje. Het zijn enorme vreetzakken en bovendien onderling agressief. Een pikorde is normaal bij kippen: eentje delft er meestal het onderspit. Maar meestal stabiliseren de verhoudingen zich na verloop van tijd. De verschillende kipjes lijken hun plek te kennen en de onderlinge agressie wordt een stuk minder. Zo niet bij mijn vier bruine leghorns, waarvan er eentje inmiddels rondloopt met kapot gekipte kam en armzalig verenkleed. Sneu.

Ik had het er over met Heleen Hennink, van biologische tuinderij Haverkamp. Tijdens de wekelijkse boodschappen in haar boerderijwinkel wisselen we wetenswaardigheden uit over het landleven, zo ook over kippen. "Ik koop nooit meer bruine leghorns: zo agressief", vertelde Heleen me. Dit kippenras is voor professionals gefokt om zo veel mogelijk eieren te produceren. Dat is te merken. Nu wist Heleen me te vertellen dat het kippengenen dat aanzet tot eierproductie, ook het gen voor agressie is. Lekker zeg: agressie als bijproduct van het streven naar zo hoog mogelijke productie.

"De volgende keer dan toch maar liever minder productieve, maar meer lieve kipjes"

De volgende keer dan toch maar liever minder productieve, maar meer lieve kipjes. Zoals mijn vorige toompjes, die anders dan de leghorns in de winter stopten met leggen. Des te groter was de vreugde als ze in het voorjaar weer hun eerste ei legden, met tussen eind maart en eind april een hausse aan eieren. Aha, dáárom worden er met Pasen traditiegetrouw eieren gegeten: dan is er na de karige winter plotseling veel aanbod. Begrijpelijk ook dat de Germanen de voorjaarseieren als symbool voor vruchtbaarheid en nieuw lenteleven zagen. Door de christenen verknoopt met de opstanding van Jezus als symbool voor nieuw leven. Zo bezien ondergraven die agressieve leghorns met hun jaarronde massaproductiviteit - 'ach ja, een boel eieren, so what' - de verwondering over het leven dat komt en dat gaat. Onchristelijk eigenlijk, die intensieve kippenhouderij.

Michiel Bussink is onder andere journalist, schrijver, notenteler, moestuinder en wildplukker. Zie michielbussink.nl.

Spinaziebrood met eiersalade

- een rond brood
- 1 kilo verse spinazie of 500 gram uit de diepvries
- 2 tenen knoflook
- 125 gram crème fraîche
- handje pompoenpitten
- 4 eieren
- scheutje (olijf)olie
- een plakje feta of 3 ansjovisfilets
- 1 theelepel mosterd
- halve citroen
- bosje bieslook
- peper en zout

Net zoals eieren hoort ook spinazie als eerste gewas van de koude grond traditiegetrouw echt bij het voorjaar. Vandaar: spinaziebrood met eiersalade. Verse spinazie wassen, 5 minuten laten slinken in aanhangend water, in een vergiet vocht uit de geslonken spinazie drukken. De diepvriesspinazie even ontdooien in een pannetje. Pompoenpitten roosteren in een koekenpan. De spinazie vermengen met de crème fraîche, uitgeperste teentjes knoflook en pompoenpitten en op smaak brengen met peper en zout. Snijd over de lengte een kapje van het brood en hol het brood uit. Doe het spinaziemengsel in het brood, het kapje er weer bovenop en zet zo'n twintig minuten in een op 200 graden voorverwarmde oven.

Maak ondertussen de eiersalade. Kook de eieren gaar. Verkrummel het brood dat uit de broodbol kwam en rooster dat bruin in wat olie. Maak een dressing door met een staafmixer het citroensap, de feta of ansjovis en de olijfolie te mengen. Snijd de eieren in stukjes en meng met de geroosterde broodkrumels, de dressing en de gehakte bieslook.

Ongegeneerd groen wassen

De gemiddelde Nederlander stopt ruim twee keer per week een was in de machine. Minder vaak en minder heet wassen en je trommel goed vol gooien is beter voor je kleding, je portemonnee en de planeet. Ook helpt het om minder wasmiddel te gebruiken én een milieuvriendelijke variant te kiezen. Maar welk wasmiddel wast het groenst? *Down to Earth* wil het weten!

Poeder

Wasmiddel in poedervorm bestaat al meer dan 100 jaar.

Voordelen Verpakking, meestal karton, is goed te recyclen. En poeder is goedkoper dan vloeibaar.

Nadelen Poeder bestaat grotendeels uit bindmiddelen (zouten) die niets doen voor de was, maar wel zorgen voor grotere verpakkingen en dus meer transport. Het bevat ook zeoliet, een schurend stofje dat er volgens Milieu Centraal voor zorgt dat bij het wassen van synthetische kleding meer microvezels (plastics!) loslaten dan bij het gebruik van vloeibaar wasmiddel.

Impact Jaarlijks spoelt in Nederland 125 miljoen liter wasmiddel en wasverzachter het riool in. Hoewel wasmiddelen steeds milieuvriendelijker worden – zo is het gebruik van fosfaten sinds 2013 verboden – zijn fabrikanten niet verplicht op de verpakking te zetten welke ingrediënten er precies in zitten en kun je ongemerkt je kleding laten *shinen* met behulp van microplastics of dierlijke vetten. Ook ecopoeder is niet altijd vrij van onvriendelijke stoffjes.

Wasbal/wasstrips

Wie zegt dat je wasmiddel nodig hebt voor een stralend resultaat? Een wasbal, was-ei of wasstrip doet het werk ook. Toch?

Voordelen Geen wasmiddel nodig, dus minder schadelijke stoffen in het riool. Bijna geen verpakkingsmateriaal. Vaak van gerecyclede materialen gemaakt.

Nadelen Voor vlekken is voorbehandeling nodig. Volgens meerdere onderzoeken kun je net zo goed met alleen water wassen. Sommige wasballen bevatten zilverionen die schadelijk zijn voor schimmels en andere micro-organismen in bodem en water. En wat te doen met wasbal of -ei als ze versleten zijn?

Impact Relatief weinig effect op het klimaat of milieu, maar ook op het schoonhouden van je kleding dus.

Vloeibaar

Pas in de jaren 80 werd het wasmiddelenassortiment in de winkels uitgebreid met vloeibaar wasmiddel.

Voordelen Geeft betere resultaten dan poeder bij lagere temperaturen. Makkelijk te doseren.

Nadelen Ook makkelijk te overdoseren. Relatief duur in vergelijking met poeder. Komt in plastic verpakking.

Impact Anders dan poeder bevat vloeibaar wasmiddel conserveermiddel en water (80 procent). Vanwege dat laatste bedachten wasmiddelenfabrikanten wascapsules: hoezee, want minder transport en o nee, omdat het laagje eromheen natuurlijk bestaat uit plastic dat uiteindelijk ook weer in minuscule stukjes in zee belandt. Ook sommige conserveermiddelen zorgen voor minder feestelijke tafereelen in onze rivieren. Zo veroorzaakt methylisothiazolinone blindheid en epilepsie bij kikkervisjes.

Was- of zeepnoten

Was- of zeepnoten uit India en Nepal zijn al een poosje ingeburgerd in de schappen van de Nederlandse (biologische) supermarkt.

Voordelen Afval is composteerbaar. Geen schadelijke stoffen. Hernieuwbare bron. Vrij van parfums en dus geschikt voor mensen met allergieën. De noten kunnen meerdere keren gebruikt worden.

Nadelen Volgens de Duitse consumentenbond wast de wasnoot niet zo goed schoon als gewoon wasmiddel. Het transport vanuit India en Nepal zorgt voor veel CO₂-uitstoot.

Impact In wasnoten zit saponine, een stof die vetoplossend en bacteriedodend is. Wasnoten lijken een vriendelijk alternatief voor kleding, mens en planeet.

DIY

Vroeger maakte men kleding weer fris met (groene) zeep, soda, zand (werd als schuurmiddel gebruikt) en water. Tegenwoordig worden (bijna) al deze ingrediënten opnieuw gebruikt in huisgemaakte wasmiddelen. Ook met plantaardige producten uit je eigen tuin of het park schijn je weer blakende lakens te krijgen.

Voordelen Goed voor je humeur, want leuk om uit te proberen. Je kan zelf bepalen wat erin gaat. Dierproefvrij (mits je je wasmiddel niet uitprobeert op het jasje van je poedel). Weinig verpakkingsmateriaal.

Nadelen Zonde van al die grondstoffen als het niet werkt. Het kost tijd.

Impact Zelfgemaakt wasmiddel heeft weinig impact op het milieu. In sommige zepen zitten wel dierlijke vetten. Ook bevat zeep vaak palmolie: niet zo tof als je houdt van bossen en biodiversiteit. Het zekere voor het onzekere? Ga aan de slag met plantaardige ingrediënten uit eigen tuin. Saponine is namelijk niet voorbehouden aan de wasnoot, maar te vinden op eigen bodem: in klimop en kastanje bijvoorbeeld!

Op het cv van Laan van Staalduinen is weinig te vinden dat níet met klimaatverandering en de grote milieuvraagstukken te maken heeft. Sinds een half jaar is ze co-directeur van Milieudefensie. Tekst **Carolien Ceton** Beeld **Milieudefensie**

“Hier werken geeft me hoop”

Als studente milieueconomie was Laan van Staalduinen geïntrigeerd door de prijs van, zeg: een pak melk. De productie van melk vraagt energie, grondstoffen, landgebruik en arbeid – hoe kan het dan even duur of zelfs goedkoper zijn dan mineraalwater dat rechtstreeks uit de Utrechtse Heuvelrug wordt opgepompt? Onbegrijpelijk, vond boerendochter Van Staalduinen, en bere-interessant. Ook interessant: haar afstudeeropdracht bij het RIVM, waarvoor ze aan het eerste wereldwijde klimaatmodel werkte. Later bestudeerde ze als onderzoeker de Nederlandse waterconomie en hield ze zich als zelfstandig ondernemer bezig met de PAS-regeling. Een half jaar geleden sloot ze zich aan bij Milieudefensie.

Vanwaar die overstap naar een ngo? “Ik werd steeds onrustiger. Al die jaren dat ik bij universiteiten en in de onderzoekswereld werkte, wist ik: de feiten liggen er allang. Maar er gebeurt geen fluit mee. Wat we nu nodig hebben is actie, drukmiddelen. Als genoeg mensen zich daarbij aansluiten, bereiken we hopelijk een kantelpunt. Milieudefensie wil een brede beweging opbouwen en streeft naar een klimaatrechtvaardige wereld. Dat sluit naadloos aan bij wat ik voel en bij wat ik denk dat er moet gebeuren.”

Hoe staat het nu met de onrust? “Ik zit hier een stuk lichter! Er ligt een berg werk op me te wachten, daar niet van. Maar hier werken

geeft me hoop. Mijn collega's zijn gedreven en creatief, Milieudefensie boekt zichtbare resultaten. Al na een week dacht ik: wat voel ik toch? Een soort ontspanning. Of je nu paars haar hebt, sandalen draagt of een pak, het gaat om wat we dóén. Dat is zo'n verademing.”

Die berg werk: dan hebben we het bijvoorbeeld over het bevorderen van inclusiviteit. Met dat bijltje heb je vaker gehakt? “Mijn vorige werkgever was de Vrije Universiteit Amsterdam. De studenten zijn er heel divers, het is de wereld in het klein. Alleen zijn de medewerkers daar totaal geen afspiegeling van. De universiteit werkt er al jaren aan om meer divers en inclusief te worden. En toch ondertekende een van de hoogleraren de Nashville-verklaring (een vertaling van het christelijke Nashville Statement, waarin wordt gesteld dat ‘goede christenen homoseksualiteit altijd dienen af te wijzen’ – red.). De kunst is dan: met elkaar in gesprek blijven. Zodat iedereen binnen de grenzen van de wet – je mag natuurlijk niet discrimineren – de vrijheid voelt om in dialoog te gaan, de ander vragen te stellen.”

Met het ondertekenen van de Nashville-verklaring overschrijdt je die grenzen, lijkt me. “Wij hebben als reactie onmiddellijk de regenboogvlag gehesen. Om duidelijk te maken dat de VU voor alle medewerkers en studenten staat, dus ook de LHBTQIA+gemeenschap. Maar je moet tegelijkertijd ook

het gesprek aangaan en elkaar niet gelijk de tent uitvechten, dat is echt een kunst. Vooral met de huidige maatschappelijke trend, waarbij wetenschap ook maar een mening is. Als wij het als maatschappij niet meer eens zijn over de feiten, hebben we een groot probleem. Dan is er geen basis waarop je verder kunt praten.”

En hoe zit het met de inclusiviteit bij Milieudefensie? “Er is goede aandacht voor, er is beleid – nu moeten we dat verder gaan uitvoeren. Hoe krijgen wij een diverser medewerkersbestand en achterban en hoe zorgen we ervoor dat we meer inclusief worden? Ook heel belangrijk: zorgen dat mensen zich niet over de kop werken. Zeker bij zo'n missiegedreven organisatie – we willen de wereld redden van gevaarlijke klimaatverandering! – is dat een risico. Het is uitermate belangrijk dat een ieder zich gezien, gehoord en gewaardeerd voelt, ook als je niet voorop loopt bij de campagnes en in de schijnwerpers staat. En het is niet iets wat je snel kunt fiksen, hè. Het is zoeken. Ik ben een zeiler, en soms moet je tegen de wind in varen. Dan is er geen rechte weg van A naar B. Eerst de boeg naar links, dan weer naar rechts.”

Hoe werkt dat, met twee kapiteins op het schip? “Eerlijk gezegd vind ik het leuker met z'n tweeën, een sparringpartner hebben is fijn. Je moet goed beseffen dat je samen verantwoordelijk bent voor alles en de ander

dus heel goed informeren. Ik ben iemand die veel vragen stelt, altijd, voordat ik een oordeel vel en een besluit neem. Geven wij dezelfde betekenis aan onze woorden, vanuit welk perspectief kijk jij, zijn er andere perspectieven? En Donald Pols en ik hebben hetzelfde belang: dat we als organisatie onze strategische doelen halen. Die liegen er niet om. We zijn als vereniging Milieudefensie, inclusief de werkorganisatie, flink gegroeid.”

Vandaar een tweede directeur? “Ja, maar dat is niet de enige reden. Er is een nieuw bestuursmodel met een Raad van Toezicht en een directiebestuur dat eindverantwoordelijk is – en daarmee ook aansprakelijk. Dat is te veel voor een persoon én het is een risico voor de continuïteit. Groei moet niet te abrupt gaan, je moet het goed begeleiden. Sinds de Shell-zaak is de positie van Milieudefensie bovendien veranderd, daar moet je ook rekening mee houden.”

Is dat de grote uitdaging van het komende jaar? “Zeker. We willen een systeemverandering veroorzaken, dus we denken groot. En dan moet je kiezen. Je kunt je tijd en geld maar één keer inzetten. Daarom moeten we helder blijven over de koers. In een missiegedreven organisatie als de onze hebben heel veel mensen een mening over heel veel dingen, en daar laten ze zich niet zomaar vanaf brengen. Daarom is het zo belangrijk om met elkaar in gesprek te blijven en duidelijk te maken waarom welke keuzes uiteindelijk

worden gemaakt. Dat geldt voor de werkorganisatie maar ook voor de vereniging. Mensen kunnen er net iets anders in staan en tóch moeten we focussen.”

En soms maak je die keuzes met pijn in het hart... “Ja! Er zijn meer grote onderwerpen, neem biodiversiteit. Ongelofelijk belangrijk, maar het is niet ons huidige hoofdthema.

We zullen altijd mensen teleurstellen die dat liever anders zouden zien. Dan zeg ik weer: blijf in contact en wees helder over de uiteindelijke keuzes die door de algemene ledenvergadering – het hoogste orgaan van de vereniging – worden gemaakt. Mensen kunnen zich daar dan toe verhouden. Zo blijven we met elkaar in verbinding en kunnen we vol gaan voor de gekozen richting: gevaarlijke klimaatverandering tegengaan en werken aan een klimaatrechtvaardige samenleving. Je kunt wel duizend bloemen laten bloeien, maar dat gaat ten koste van onze impact. Hoe meer focus, hoe meer resultaat.” □

De berg werk van Laan van Staalduinen

De vereniging 80 duizend leden bij elkaar houden, ledendemocratie, inspraak en participatie regelen: hoe doe je dat? “We hebben een ambitieus plan voor komend jaar, we gaan bijvoorbeeld experimenteren met een aselekt gekozen ledenpanel. Onderzoek wijst uit dat dat goed werkt.”

Inclusiviteit Verbinden is Van Staalduinens sleutelwoord. “Niet veroordelen maar nieuwsgierig zijn naar de ander en vragen blijven stellen, erachter komen wat iemand echt vindt en waarom. Daarbij ook helder zijn over je eigen grenzen, op een beschaafde manier. Verbinding maken met groepen die er anders in staan, dat is óók inclusiviteit.”

Organisatie-ontwikkeling Als het aan Milieudefensie ligt, komen er nog veel meer leden, donateurs en veranderaars bij. “En dat betekent dat we op organisatorisch, personeels- en financieel vlak een flinke uitdaging hebben. We moeten dat slim managen.”

Inhoud Samen met zuidelijke Friends of the Earth-partners werkt Milieudefensie aan het verbeteren van het gedrag van bedrijven en eerlijke internationale handel, investeringen en financiële regels. “Ik vind het fijn om internationaal en inhoudelijk betrokken te zijn, als lid van de stuurgroep in de alliantie Fair, Green and Global (FGG) bijvoorbeeld.”

“Zonder publieke druk is er geen politieke wil om iets te veranderen”

Laurie van der Burg (32)
Is: Campagneleider bij Oil Change International
Missie: Fossiele subsidies in beeld brengen

Je doet al meer dan 10 jaar onderzoek naar fossiele subsidies. Is er ondertussen enige vooruitgang geboekt? “Vooropgesteld: niet genoeg. Maar er zit wel beweging in, dankzij alle acties en campagnes die gevoerd worden. Het vorige kabinet beweerde nog dat we in Nederland geen fossiele subsidies verlenen, dus ook niets hoeven af te schaffen. Nadat wij daarover een rapport hebben gepubliceerd en de Europese Commissie Nederland op de vingers heeft getikt, erkent het kabinet het bestaan ervan nu wel. In de marge wordt ook al een en ander afgeschaft, zoals de subsidies voor de glastuinbouw en de belastingvrijstelling voor vliegtickets. Maar er ontbreekt nog altijd een alomvattend actieplan.”

Speelt dit ook in andere landen? “Wereldwijd wordt de fossiele industrie met enorme bedragen gesteund, in 2021 in totaal met 700 miljard dollar. Dat leidt vaak tot vingerwijzen als excuus om ermee door te gaan: andere landen doen het ook en afschaffen van de voordelen is slecht voor onze concurrentiepositie. Maar dat argument houdt geen stand. Het is juist in het belang van de Nederlandse industrie om te vergroenen en een rol te vervullen in de economie van de toekomst.”

Word je er niet moedeloos van dat het allemaal zo lang duurt? “Het laat mij vooral zien hoeveel onbenutte kansen er nog zijn om de energietransitie te versnellen. Maar ik realiseer me ook dat we steeds in actie moeten blijven komen, of we dat nou doen door op straat te demonstreren of met ambtenaren in gesprek te gaan. De campagnes rondom de fossiele subsidies hebben dit duidelijk laten zien: alleen wetenschappelijke argumenten en feiten zijn niet genoeg. Zonder publieke druk is er geen politieke wil om iets te veranderen.”

Colofon

Down to Earth
 Nummer 76, april 2023

Down to Earth is een uitgave van Vereniging Milieudefensie. Het wordt gemaakt op basis van een onafhankelijk redactiestatuut. De artikelen geven niet noodzakelijk het standpunt van Milieudefensie weer.

Contact
 Postbus 19199
 1000GD Amsterdam
 020 626 26 20
 redactie@downtoearthmagazine.nl
 www.downtoearthmagazine.nl

Redactie
 Carolien Ceton (hoofdredacteur),
 Esmee de Gooyer (redacteur)

Redactieraad
 Marlijn Dingshof, Karen van den Einde,
 Erica Meijers

Art-direction en vormgeving
 8-13 Ontwerpers, Marjan Peters.
 www.8-13.nl

Druk
 Senefelder Misset.
 Gedrukt op 100% kringlooppapier.

Abonnement
 Minimaal €35,- per jaar voor zes nummers. Je bent dan ook lid van Milieudefensie. Wijzigen kan bij de Servicelijn: service@milieudefensie.nl of 020 626 26 20, ma t/m do van 09.30 - 16.30 uur. Opzeggen kan via 020 205 14 21, ma t/m do van 08.30 - 21 uur, vr 08.30 - 18 uur, za 10 - 16 uur.

Advertenties
 YUNO,
 Henriëtte Tomassen,
 06 508 44 808
 info@yuno.nu,
 www.yuno.nu

ISSN: 2211-0712

Bijlo belt...

... met Das

“Das, goeiedag, met wie?”
 “Dag Das, met Vincent Bijlo. Hoe gaat het?”
 “Molkwerum Fryslâns houdt nog stand, geen zorgen. Maar hoe lang, dat is de vraag.”
 “Ja, ProRail is hard bezig jullie daar weg te krijgen, zodat er weer treinen tussen Stavoren en Workum kunnen rijden.”
 “Zo is het, en intussen zet NS bussen in. Ik zou zeggen, blijf dat doen, of geef ons goede materialen om onze tunnels onder het spoor te stutten. Want weet je, wij doen precies hetzelfde als ProRail. Wij vervangen gevaarlijke spoorwegovergangen door tunnels. Weet jij, Bijlo, 20 procent van ons komt om in het verkeer. Vergelijk dat eens met jullie, dat zou betekenen dat er in Nederland per jaar 3,5 miljoen mensen het loodje leggen. Nou, dat halen jullie nooit, het zijn er 650, verkeersslachtoffers, waarvan een aanzienlijk deel sterft door te zitten appen en lachgas- dan wel alcoholgebruik. Daar doen wij dassen niet aan, die regenwormen die wij eten, die geven echt geen kick. Zouteloze slappe dingen zijn het, maar goed, we doen het er maar mee, iets anders is er niet te krijgen, qua vlees bedoel ik dan, tenzij doof.”
 “Hoezo doof?”
 “Nou, wij dassen maken zo’n lawaai dat alles dat een beetje kan lopen allang weg is als wij in de buurt komen. Kunnen we niks aan doen, evolutionair bepaald. Maar, daar staat dan wel weer het een ander tegenover.”
 “Wat bijvoorbeeld?”
 “De uitgestelde draagtijd. Jajajaja, hebben jullie niet hè? Jullie zitten aan die eisprong vast, elke maand, wij niet.”
 “Hoe werkt dat dan? Bewaar je het zaad?”
 “Hè nee, dat gaat maar stinken, nee, wij kunnen altijd das-op-das doen, en dan, na de bevruchting, dan zet ik mijn embryo’s op pauze. Ik ga gewoon verder met de dagelijkse bezigheden, stukkie aan de burcht bouwen, de muren van ouwe kamers opnieuw behangen met varens, dat soort dingen. En zo tegen de lente dan herstart ik de embryo’s en dan krijg ik elk jaar lentedasjes.”
 “En hoe zal dat dit jaar gaan?”
 “Ze zijn bezig een nieuwe burcht voor ons te bouwen. Mijn zus is gisteren wezen kijken en precies wat ze dacht. Wc’s vergeten, net als in die mensensprinters. Ze heeft ze er op aangesproken, deden ze het nog verkeerd, ze maakten ze binnen, terwijl: nooit poepen in je burcht, dat is het eerste wat wij leren. Wc’s altijd aan je territoriumgrens. Mensen weten niks van dassen, het enige dat ze kunnen is ons verjagen. Maar mij krijgen ze niet weg, tenzij we een burcht krijgen met het hoogste energielabel, vloerverwarming en 0 op de meter. Doe!”

Illustratie: Pépé Smit
Vincent Bijlo

Vloerisolatie met TONZON Thermoskussens

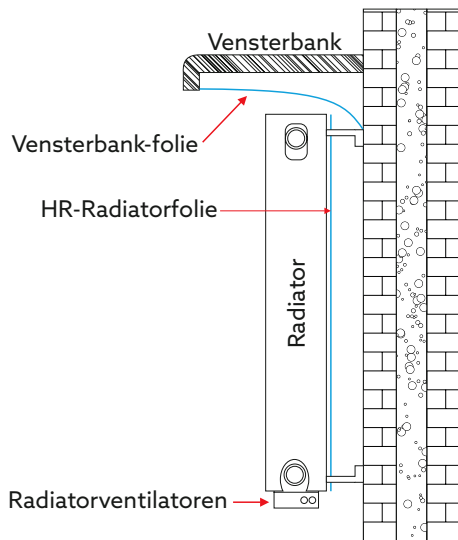
Een andere techniek voor een warmere vloer

Ben je op zoek naar een uiterst effectieve manier van energie besparen en heb je wooncomfort hoog op je wensenlijst staan? Kies dan voor comfortverbetering en een aangenaamere temperatuur thuis met TONZON Vloerisolatie. Veel begane grondvloeren in Nederland zijn niet of slecht geïsoleerd. De warmte die de vloer aan de onderkant uitstraalt, zorgt voor een koude zone onderin de woning. De koude vloer genereert in de winter een gevoel van optrekkende kou waardoor mensen ongemerkt de thermostaat hoger zetten. TONZON Vloerisolatie met Thermoskussens is gebaseerd op andere natuurkundige principes en isoleert daardoor effectiever dan andere vloerisolaties. Bij vloeren met vloerverwarming kan de besparing zelfs oplopen tot meer dan 40%. Goede vloerisolatie is dus de perfecte maatregel om mee te beginnen. Kijk op de website van de overheid (www.rvo.nl) wat je moet doen om in aanmerking te komen voor de verhoogde subsidie voor woningisolatie.

Handige en duurzame producten Om zelf je woning te verduurzamen

Is jouw stookhok, zolder en/of kruipruimte verrassend warm?

Deze opwarming komt door niet geïsoleerde verwarmingsbuizen, ketels en/of boilers. Lang niet alle warmte komt terecht op de plek waar we deze willen hebben en er is dus onnodig warmteverlies. Door je cv-installatie goed te isoleren beperk je het warmteverlies en bespaar je energie. Dit zorgt er ook voor dat de ketel/boiler beter werkt en langer meegaat.

Radiatorfolie

TONZON HR-Radiatorfolie breng je aan direct achterop de radiator, zonder dat de radiator van de muur hoeft. De radiatorfolie doet onzichtbaar zijn werk en is binnen een jaar terugverdiend.

Vensterbankfolie

De vensterbankfolie wordt toegepast bij radiatoren die direct onder een vensterbank staan. Met deze folie kan je een soort spoiler maken om de warme lucht beter de kamer in te leiden.

Radiator optimaliseringspakket

Het radiator optimaliseringspakket voorkomt warmteverlies bij radiatoren en zorgt ervoor dat je op een eenvoudige manier energie en geld kan besparen. Het radiator optimaliseringspakket voor plaatradiatoren bestaat uit een duo-set speedcomfort radiatorventilatoren, een rol dubbelzijdige tape, de radiatorfolie en de vensterbankfolie.

CV-optimaliseringspakket

Met dit pakket kan je aan de slag om je hele cv-installatie te optimaliseren. Dit pakket bevat de ketelfolie of de boilerfolie (zelf kiezen), de radiatorfolie inclusief dubbelzijdige tape, de bandagefolie en 20 supermagneetjes.

tonzon.nl/shop/

